

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ ДОНЕЦЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

КОНОВАЛЬЧУК ВЛАДИСЛАВ ВІТАЛІЙОВИЧ

Допускається до захисту:

в.о. завідувача кафедри
всесвітньої історії та археології,
д.і.н., професор Р. О. Литвиненко

« _____ » _____ 2023 р.

**СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В СРСР (20-80-ТІ РР.
XX СТ.)**

Спеціальність 032 Історія та археологія

Кваліфікаційна (магістерська робота)

Науковий керівник:

Пшемицька Є.О., ст. викладач

кафедри всесвітньої історії та

археології к.і.н.

Оцінка: _____ / _____ / _____

Голова ЕК:

Степанчук Ю.С., д.і.н., професор

АНОТАЦІЯ

Коновальчук В.В. Становище римо-католицької церкви в СРСР (20-80-ті рр. XX ст.). Спеціальність 032 «Історія та археологія», ОП «Публічна історія». ДонНУ імені Василя Стуса, Вінниця, 2024.

У магістерській роботі «Становище Римо-католицької Церкви в СРСР (20-80-ті рр. XX ст.)» розглянуто вплив радянського режиму на розвиток та функціонування Римо-католицької Церкви протягом XX століття. Дослідження присвячене періоду від початку існування Радянської держави до епохи перебудови, аналізуючи взаємодію церкви та держави, політику репресій, а також зміни в становищі Церкви під час воєнних конфліктів та післявоєнного періоду.

Ключові слова: Римо-католицька Церква, Радянський Союз, політика репресій, взаємодія держави та церкви.

81 с., 60 найм.

Konovalchuk V.V. The position of the Roman Catholic Church in the USSR (20-80s of the XX century). Specialty 032 «History and archeology». EP «Public History». Vasyl' Stus DonNU, Vinnytsia, 2024.

The master's thesis «The position of the Roman Catholic Church in the USSR (20-80s of the XX century)» examines the influence of the Soviet regime on the development and functioning of the Roman Catholic Church during the 20th century. The study is devoted to the period from the beginning of the existence of the Soviet state to the era of perestroika, analyzing the interaction of the church and the state, the policy of repression, as well as changes in the position of the Church during the war conflicts and the post-war period.

Key words: Roman Catholic Church, Soviet Union, policy of repression, Interaction of the state and the church.

81 p., 60 items.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА Й МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Стан вивчення теми.....	7
1.2. Джерельна база.....	8
1.3. Методологія дослідження	9
РОЗДІЛ 2. РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В СРСР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.....	13
2.1. Намагання Ватикану встановити контакти з новою владою на території Росії (1917 – початок 1920-х років).....	13
2.2. Римо-католицька церква у СРСР у період нової економічної політики (20-ті рр. ХХ ст.).....	24
2.3. Гоніння на римо-католицьку церкву в період апогею сталінських репресій у Радянському Союзі	35
РОЗДІЛ 3. СТАН РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ У ВОЄННИЙ І ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД	44
3.1. Становище римо-католицької церкви в СРСР під час Другої світової війни.....	44
3.2. Стан католицької церкви у радянській країні в перші повоєнні десятиліття.....	53
3.3. Активізація інституцій римо-католицької церкви у Радянському Союзі у період перебудови	58
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	72
ДОДАТКИ	78

ВСТУП

Актуальність теми. Оскільки після Жовтневого перевороту 1917 р. нормальні дипломатичні відносини між Святим Престолом і більшовицько-комуністичним урядом у Петрограді/Москві протягом довгого часу були неможливі, Апостольська столиця стала шукати і зрештою знайшла нові шляхи та способи для того, щоб, незважаючи на становище, що склалося, задля полегшення становища католиків, які жили на території Росії (згодом - Радянського Союзу), висловлювати своє невдоволення або несхвалення, критикувати, робити запити або вносити пропозиції. Іноді відбувалися зустрічі між дипломатичними представниками Святого Престолу та Росії. У своїх енцикліках та інших церковних документах, у виступах і зверненнях папа висловлював свою думку щодо поводження з католиками в Росії і таким чином виступав із критикою.

Святий Престол здійснював зв'язок з єпископами за допомогою листів і через телеграф, доки після цілого ряду арештів не залишилося жодного адресата. У 1940 р. у Радянському Союзі знову з'явилися католицькі єпископи латинського обряду, що було пов'язано з анексією балтійських держав, унаслідок якої цілі дві ієрархічні структури опинилися в радянській сфері впливу. У 1946 р. з'єднана з Римом Українська католицька церква, яка налічувала 5 млн віруючих, втратила право на легальне існування. Святий Престол повільними темпами знову і знову відновлював зв'язки з католиками як латинського так і слов'янсько-візантійського обряду.

Другий Ватиканський Собор відкрив новий шлях до встановлення контактів між католицькою та російською православною церквами через екуменічний діалог. У 70-ті роки розпочалися переговори між Святим Престолом та Радянським союзом у рамках міжнародних симпозіумів, особливо на Нараді з безпеки та співробітництва в Європі. У 80-ті роки як експеримент були проведені співбесіди філософів католицького і радянського табору на тему «Людина і суспільство», що цікавить обидві сторони.

З висоти Собору св. Петра в Римі справа представлялася таким чином: за 73 роки намітилися деякі стежки і манівці, що ведуть на Схід, і таких з часом ставало все більше. Нарешті, 1 грудня 1989 р. відбулася зустріч Папи Івана Павла II із президентом СРСР Михайлом Горбачовим. Вони домовилися про обмін постійними дипломатичними представниками.

Папська дипломатія може бути коротко визначена як наука і як мистецтво одночасно, яка на підставі церковних та міжнародних правових положень регулює відносини між Церквою і державами на службі миру та співпраці обох сторін, що беруть участь, заради спільного просування вперед у галузі релігії, моралі та у сфері життя». Будь-яка країна, яка виразила готовність дозволити заснування нунціатури, може розраховувати на те, що будуть гарантовані основні права людини, особливо свобода віросповідання для католиків

Метою даного дослідження є систематизація й узагальнення відомостей щодо становища римо-католицької церкви в СРСР (20-80-ті рр. XX ст.). Означена мета передбачає вирішення наступних **завдань**:

- проаналізувати ступінь дослідження теми;
- охарактеризувати джерельну базу з досліджуваної теми;
- розкрити особливості дипломатичних відносин Святого престолу з радянським урядом;
- визначити наслідки радянських репресій проти римо-католицьких священнослужителів;
- встановити
- аналіз досліджень присвячених становищу римо-католицької церкви в СРСР;
- огляд джерельної бази дослідження;
- аналіз репресій римо-католицьких священників;
- становища римо-католицької церкви в Радянському Союзі в першій половині XX ст.;

- встановити особливості становища римо-католицької церкви в різні періоди існування СРСР.

Об'єктом дослідження є римо-католицька церква в СРСР.

Предметом дослідження являється становище римо-католицької церкви у Радянському союзі (20-80-ті рр. ХХ ст.).

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1920-1980-ті рр. ХХ ст. й обумовлені періодом існування Радянського Союзу.

Теоретичне значення дослідження полягає у збагачення системи знань відносно стану римо-католицької церкви у Радянському союзі (20-80-ті року ХХ ст.).

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його результати можуть бути використані під час підготовки монографій і публікацій, а також навчальних матеріалів з тематики релігійної ситуації в СРСР й Україні.

Апробацією дослідження: стаття у віснику СНТ: Результати магістерського дослідження опубліковані в статті у виданні Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса. 2023. Т. 2. Вип.15.

Структура роботи. Структурно дане дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, а також додатків. Обсяг використаних джерел та літератури 60 найменувань. Загальний обсяг роботи становить 81 сторінку, з них 72 сторінки основного тексту та 4 сторінки додатків.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА Й МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан вивчення теми

Релігійне життя у Радянському Союзі зазвичай описується як конфронтація між державою й конфесійними групами. На думку американської дослідниці Кетрін Воннер, надмірний інтерес науковців до релігійних репресій та антирелігійної політики впливає з притаманного науці ХХ ст. розумінню політики і релігії як двох окремих сфер [42]. Водночас концентрація винятково на інституційному вимірі державно-церковних взаємин суттєво обмежує поле для досліджень релігійного життя в СРСР.

Загалом історіографію про розвиток католицької церкви у СРСР можна розділити: 1) хронологічно: до й після 1991 р.; 2) географічно: в УРСР/Україні та за кордоном; 3) тематично: про релігійну політику СРСР та державно-церковні взаємини, з одного боку, й виживання Церкви у підпіллі, з іншого.

На початку радянської доби, ідеологічно орієнтовані дослідники, такі як І. Климов та М. Шахнович, переважно дотримувались лінії партійної пропаганди, розглядаючи роль Церкви через призму боротьби з релігійними переконаннями, що вже вважались "релігійними пережитками".

Сучасні українські історики, такі як О. Лисенко, М. Паращевин, зосереджуються на аналізі репресивної політики радянської влади стосовно РКЦ, враховуючи порівняльні аспекти становища РКЦ та греко-католицької церкви, що розширює обсяг досліджень у сфері релігійних відносин в умовах тоталітарного режиму.

Зарубіжні дослідники, наприклад, Р. Пайпс, Б. Боціурків, приділяють увагу міжнародним аспектам функціонування Римо-Католицької Церкви в СРСР та зв'язкам Ватикану з підпільною Церквою, що розкриває дипломатичні та політичні взаємозв'язки у цьому контексті.

Про релігійну політику радянської влади щодо католиків йдеться й у монографії В. Войналовича (2005), а саме у четвертому розділі «Нищення Української Греко-Католицької Церкви як складова політики сталінських трансформацій в Західній Україні» [17, с. 339-491]. Загалом праця В. Войналовича дає змогу глибше зрозуміти політичний контекст.

Разом з тим, різні підходи до дослідження становища РКЦ в СРСР вказують на потребу у подальших комплексних дослідженнях, використанні нових джерел та методологічних підходів для розкриття багатогранності цієї теми.

1.2. Джерельна база

Джерельну базу дослідження формують насамперед опубліковані документи. Насамперед, мова йде про партійні та урядові документи. Сюди відносяться радянські законодавчі акти, у т.ч. постанови стосовно регламентації релігійної діяльності, вміщені у працях деяких дослідників, Кримінальний кодекс УРСР. В.Сергійчук упорядкував збірник «Нескорена Церква» (2001), що містить багато важливих архівних матеріалів із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, як і підбірку документів щодо діяльності РКЦ в УРСР.

Другу групу становлять опубліковані документи з розсекречених архівів структур радянської держбезпеки. Насамперед мова йде про збірники під загальною редакцією В. Сергійчука, які стосуються постатей митрополитів А. Шептицького та Йосифа Сліпого.

До третьої групи опублікованих матеріалів входять документи церковного походження: пастирські послання, офіційне листування, звіти греко-католицького духовенства, документи католицької церкви та ін. Особливу джерельну цінність становить 4-томне видання пастирських послань митрополита А. Шептицького у період з 1899 по 1944 рр., завдяки якому можна простежити еволюцію у ставленні УГКЦ до світської влади.

Упорядкований о. Б. Прахом двотомник документів, окрім біографічних даних щодо 900 священників та семінаристів Перемишльської єпархії й Апостольської адміністрації Лемківщини у період з 1939 по 1989 рр., містить також звіт генерального вікарія Перемишльської єпархії о. Василя Гриника, надісланий до Риму у березні 1948 р.

Важливим є документ «Головні правила сучасного душпастирства», який слугував порадином з пристосування до радянських умов життя у підпіллі. Крім того, у ході дослідження було опрацьовано документи Другого Ватиканського Собору [7].

Четверту групу опублікованих матеріалів складають спогади, насамперед митрополита Йосифа Сліпого та колишнього підпільного духовенства, зокрема о. Павла Василика й о. Йосафата Каваціва.

До п'ятої групи входять опубліковані на Заході джерела, в тому числі мартирологи та матеріали самвидаву. Йдеться, наприклад, про видання «Перші жертви комунізму. Біла книга релігійних переслідувань в Україні» (1953) («First Victims of Communism. White Book on the Religious Persecution in Ukraine») та спеціальний звіт № 159 Держдепартаменту США («Радянські репресії Української Католицької Церкви» («Soviet Repression of the Ukrainian Catholic Church») за січень 1987 р.). Водночас деякі листи греко-католицьких вірян з Української РСР містяться у другому томі збірника «Мартирологія українських церков» (1985), упорядкованому Осипом Зінкевичем та отцем Тарасом Лончиною [12]. Попри неточність багатьох наведених там даних, ці матеріали допомагають простежити реакцію західного світу на ліквідацію УГКЦ та релігійні переслідування в СРСР.

1.3. Методологія дослідження

Мета й завдання, специфічні риси об'єкта і предмета дослідження сформували методологічний базис магістерської роботи, який становить синтез методів, принципів і підходів.

Основним є принцип *історизму*, який допомагає повноцінно заглибитись в історичний контекст, розуміння становища римо-католицької церкви в роки існування СРСР, в різних історичних подіях.

Принцип *системності* орієнтує ученого, з одного боку на врахування багатофакторності історичного процесу, а з іншого – на системний аналіз відомостей про минуле. Системність передбачає постійне врахування багатофакторності впливу різних чинників на становище римо-католицької церкви в СРСР (20-80-ті рр. ХХ ст.).

Із системності закономірно випливає принцип *структурного аналізу*. Зазначений принцип, зокрема, передбачає, що системність об'єктивного світу із спільністю та множинністю відносин, а також зв'язків предметів та явищ, пов'язаних зі становищем римо-католицької церкви в СРСР (1920-1980-ті рр. ХХ ст.), їхнім складним характером, органічністю й суперечливістю відносин забезпечує усебічність аналізу досліджуваного історичного явища.

Принцип *неупередженості* вимагає досягти максимальної виваженості при аналізі й оцінюванні різних аспектів становища римо-католицької церкви протягом 20-80-х рр. ХХ ст. культурної сфери на Донбасі, це досягається за рахунок чіткого дотримання принципу історизму та перевірки концепції, теорій, що висувуються в дослідженні. З цією метою в роботі застосовано комплекс традиційних та специфічних джерел та праці, які репрезентують різні наукові підходи до вивчення проблеми. Зазначене передбачає, по-перше, підбір наукових праць, які справді повною мірою відображають тему, що досліджується, а, по-друге, вивчення вказаних робіт, виходячи із того, яким саме є їхній внесок в науку згідно з актуальністю, новизною й об'єктивністю дослідницького пошуку, що проведений їх авторами.

Принцип *всебічності* вимагає критичного врахування усієї джерельної бази з обраної теми, а також звернення дослідницької уваги на численні впливи на події, що вивчаються. Врахування історичного фону, на

якому відбувалося формування того чи іншого писемного джерела дозволяє відокремити власні погляди автора джерела.

Принцип *наступності* (спадкоємності) передбачає створення й підтримання безпосереднього зв'язку нових знань про проблематику, яка вивчається, із дослідницькими надбаннями попередників – для унеможливлення суб'єктивізму під час оцінки подій минулого.

Якщо перейти до власне методів вивчення становища римо-католицької церкви в СРСР (20-80-ті рр. ХХ ст.), слід зупинитися, першочергово на методі *історіографічного аналізу й синтезу*, що передбачає критичну оцінку наукового внеску вчених із компаративним співставленням здобутих ними результатів й встановленням повноти вивчення теми. Вказане забезпечує критичну оцінку результатів досліджень українських учених, а також іноземних дослідників, персоніфікувати їхній внесок у розробку проблематики та збагачення системи джерел щодо досліджень із виявленням відмінності у методологічних підходах.

Що стосується синтезу, то вказаний метод, що передбачає з'єднання певних частин і рис досліджуваних предметів у єдине ціле, був задіяний у ході написання висновків до розділів й загального висновку до роботи.

Ретроспективний метод використовувався у процесі відновлення інформації про становище римо-католицької церкви в СРСР (20-80-ті рр. ХХ ст.). Крім того, цей метод дозволяє з'ясувати логіку розвитку римо-католицької церкви в СРСР упродовж останніх десятиліть існування Союзу.

Метод *компаративного аналізу*, який передбачає співставлення підходів різних за часом і країною авторства національних історіографічних шкіл, а також колективів дослідників та авторів окремих розвідок щодо розвитку становища римо-католицької церкви в СРСР (20-80-ті рр. ХХ ст.). До вказаного порівняння доцільно додати *синхронний метод*, що допомагає здійснити аналіз праць дослідників, створених у межах одного історіографічного періоду, але з протилежних позицій з точки зору методології.

Використання *конкретно-історичного* методу дає змогу точно виявити, який саме науковець і у якій час розпочав аналіз даної проблеми, хто саме продовжив її розгляд і які якісно нові результати зрештою були отримані. *Історико-системний* метод дослідження був задіяний при вивченні форм і способів взаємодії римо-католицької церкви і влади СРСР (у 20-80-ті рр. ХХ ст.).

Метод *системного аналізу* (чи системно-структурного аналізу), який стосується інтеграції у собі декількох напрямів системного підходу відносно аналізу еволюції суспільства у минулому, дасть змогу реалізовувати концепцію комплексного й всебічного аналізу такої складної й динамічної системи як релігійне життя у СРСР.

Стверджуючи про міждисциплінарність методологічних засад вказаного дослідження, можна згадати про герменевтику як комплексну теорію розуміння суспільно-історичних явищ. Використання герменевтичного підходу дозволило забезпечити краще розуміння й пізнання предмету дослідження. З огляду на вказане, простір зазначеного суспільно-політичного й історико-культурного вивчення є достатньо широким для використання герменевтичного підходу та методу для тлумачення й інтерпретації політичного розвитку, а також організації обраного історичного періоду й географічного ареалу.

Зрештою, слід зазначити і про потребу в залученні окремих методів не лише гуманітарних, але й точних наук. Зокрема йдеться про статистичний метод, який допомагає краще виявити причини й закономірності розвитку предмета дослідження. Його використання є досить фрагментарним, проте потрібним для вивчення кількісних змін у становищі римо-католицької церкви в СРСР (20-80-ті рр. ХХ ст.).

Таким чином, у процесі дослідження визначено проблеми застосованого комплексу наукових методів, які сприяли повноцінному розкриттю специфіки становища римо-католицької церкви в СРСР у 1920-1980-х рр. ХХ ст.

РОЗДІЛ 2. РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В СРСР У ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ ІСНУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

2.1. Намагання Ватикану встановити контакти з новою владою на території Росії (1917 – початок 1920-х років)

15 березня 1917 р. цар Микола II зрікся престолу, новим спадкоємцем престолу цар назвав свого брата Михайла. Одночасно він призначив князя Львова прем'єр-міністром та Великого князя Миколу Миколайовича – головнокомандувачем російських збройних сил. З 15 березня по 7 листопада 1917 р. в Росії діяв Тимчасовий Уряд, склад якого постійно змінювався. За 8 місяців віруючі змогли полегшено зітхнути після довгих років гноблення під владою царського режиму. Наскільки ж болючим було їхнє розчарування, коли давно відомі з часів царату методи придушення з приходом до влади більшовиків відновилися з новою жорстокістю – тепер уже внаслідок безжальної атеїстичної ідеології.

У 1917 р. слова «комунізм» уникали і замість нього вживалося вираз «більшовики» та «більшовизм». Незабаром після жовтневого перевороту Святий Престол вважав, що більшовизм можна розглядати як тимчасове явище. У липні 1917 р. Тимчасовий уряд призначив своїм повіреним у справах при Святому Престолі Олександра Лисаковського. 30 вересня 1917 р. він вручив свої вірчі грамоти Папі Бенедикту XV. Після приходу до влади більшовиків, він не маючи повноважень офіційно представляти їх до березня 1922 р. залишався у розпорядженні Святого Престолу як співрозмовник, а згодом ще й посередник [16].

Але поступово під натиском обставин церковна дипломатія мала шукати інші шляхи. Це здійснювалося через нунціатури в Мюнхені та Берліні. Після визнання 16 квітня 1922 р. Німеччиною Радянського Союзу Святий Престол міг використати німецькі дипломатичні канали для непрямих контактів з радянськими дипломатами. У перші післяреволюційні роки найбільш

важливим учасником переговорів з «російського питання» з боку Святого Престолу був Еудженіо Пачеллі, який за часів кардинала Меррі дель Валь (1912 – 1917 рр.) був секретарем Священної конгрегації з надзвичайних справ. З вересня 1912 р. Пачеллі мав контакти з Дмитром Нелідовим, виконував обов'язки російського посла при Святому Престолі. У травні 1916 р. граф Дмитро Олсуф'єв, член Російської Державної ради, здійснив неофіційний візит Миколі Боку – секретареві посольства. 20 квітня 1917 р. Пачеллі отримав призначення посаду апостольського нунція у Баварії як наступника Джузеппе Аверс, який помер в квітні 1917 р. [19].

Пачеллі залишався нунцієм у Мюнхені до 8 червня 1925 р., а 18 серпня того ж року переселився до Берліна, оскільки 22 червня 1920 р. він був призначений нунцієм за Німецького уряду. Навколо Пачеллі поступово сформувалося коло людей, які час від часу і «ad nutum Sanctae Sedis» призначалися для виконання надзвичайних дипломатичних завдань. З радянської сторони партнером Пачеллі був Георгій Васильович Чичерін, який у 1918 р. змінив Л. Троцького на посаді народного комісара іноземних справ і обіймав цю посаду аж до 1930 р. В. Ленін, а слідом за ним і Й. Сталін, використовували і інших радянських функціонерів крім Г. Чичеріна, щоб домогтися від римо-католицької церкви дипломатичного визнання Радянського уряду. Крім того, вони намагалися відвернути увагу «надто» пильних спостерігачів на Заході від тривожного становища Церкви та віруючих у новій більшовистській державі [20].

Погляди В. Леніна на Церкву стали зрозумілі, коли він, у «Декреті про землю» від 8 листопада 1917 р. заявив: «Поміщицькі маєтки, як і всі землі питомі, монастирські, церковні з усім їх живим і мертвим інвентарем, садибними спорудами та всіма приналежностями переходять у розпорядження волосних земельних комітетів і повітових Рад селянських депутатів, аж до Установчих зборів» [24]. Таким чином, вже наступного дня після Жовтневого перевороту, Церкві було завдано подвійного удару: церковна власність була конфіскована. Відразу після оприлюднення 5 лютого 1918 р. Декрету про

відокремлення Церкви від держави, школи було відібрано у Церкви і передано у відання держави. Тим самим Церква втратила свій престиж у суспільстві. Служителі Церкви та віруючі стали розглядатися як приватні особи, які стоять поза соціалістичним суспільством [26].

Більшовизм, переслідуючи Церкву, міг користуватися засобами, випробуваними вже раніше, ще за царських часів. Придушення неправославних Церков мало тривалу традицію. Якби В. Ленін був безпосереднім наступником останнього Романова, то для сторін його спостерігача різниця в їхньому ставленні до Католицької Церкви складалася б, можливо, лише в міру її придушення. Саме тому, що після зречення царя Тимчасовий уряд протягом півроку проводив явно ліберальну церковну політику, Жовтневий переворот був сприйнятий особливо болісно.

П'єтро Гаспаррі – кардинал і ватиканський дипломат, отримав меморандум, датований 17 червня 1917 р. від Костянтина Скірмунта, члена Російської Державної ради в Петрограді. П. Гаспаррі разом зі своїм братом, монсеньйором Казимиром Скірмунтом, радником Конгрегації пропаганди віри та Конгрегації надзвичайних церковних питань, засипав Держсекретаріат різноманітними повідомленнями та пропозиціями, пов'язаними з інтересами Католицької Церкви в Росії. Костянтин Скірмунт писав: «У цей революційний переломний момент в історії Росії особливе значення має помірноконсервативна та соціально-орієнтована позиція католицького духовенства. Для управління такою діяльністю потрібні єпископи» [32, с. 120].

У Могильов мали бути призначені архієпископ і два вікарних єпископи. Пропозиції К. Скірмунта з'явилися результатом численних бесід, які він проводив у Петрограді з п'ятьма єпископами, які тоді були в Росії, а також з провідними діячами Церкви і політиками. Найчастіше згадуваним кандидатом на моголівську кафедру був барон фон Ропп, єпископ Віленський (у Литві) – Вільно на той час належав Росії. Він мав славу прямою і мужньою людиною з природженою здатністю пробуджувати до себе повагу своєю скромністю і шляхетністю. Для тих, кому не подобалося його німецьке ім'я, на користь

барона міг би свідчити той факт, що він за царя Миколи II з 10 по 21 травня 1905 р. був членом Першої Думи і при тому ж імператорі став однією з численних жертв переслідувань Церкви, коли цар усунув його від моголівської кафедри та заслав у Вільно. Не підлягає сумніву, що для Тимчасового уряду він був доволі надійною кандидатурою. Ще однією кандидатурою був Ян Цепляк, він був одним із найактивніших діячів католицької церкви в Російській імперії. Виступав проти політики русифікації, яка проводилася царським урядом щодо католицьких громад. Цепляк вважав, що католики мають право на свободу віросповідання та на збереження своєї релігійної культури. В 1913 році проти Яна Фелікса Цепляка відбувся судовий процес. Цепляк був звинувачений у антидержавній діяльності та шпигунстві на користь Австро-Угорщини. Процес Цепляка є одним із найважливіших епізодів у історії католицької церкви в Російській імперії. Він став символом боротьби за свободу віросповідання та національні права. Кандидатами на посаду Моголівського вікарного єпископа були запропоновані монсеньйор Радзижевський, ректор Духовної академії в Петрограді, і Спрингович, священник у Ліксні (біля Двінська), старанний пастир, якого дуже поважали латиші. Було б природним призначити моголівським єпископом латиша, оскільки в цій єпархії кількість латишів серед католиків була дуже значною [36].

Вже в початковий період взаємин Святого Престолу з соціалістично-атеїстичним керівництвом СРСР стало зрозуміло, наскільки особистими є інтереси Риму і Радянського уряду. Для Радянського уряду на першому місці стояло питання про досягнення дипломатичного визнання Ватиканом, а також про ватиканську допомогу під час голоду. Для Святого Престолу найважливішою була свобода віруючих католиків і призначення єпископів. Крім того, Ватикан наполягав на поверненні конфіскованого церковного майна, на виправдання обвинувачених у справі Яна Цепляка.

Загалом 4 події стали приводом для контактів: заступництво на користь царської сім'ї (1918 р.); міжнародна економічна конференція у Генуї (1922); процес Цепляка (1923 р.); папські акції допомоги (1922/1923 рр.) [38].

Папа Бенедикт XV був готовий надати заарештованій після Жовтневого перевороту царській родині притулок у Ватикані. Він уповноважив нунція Пачеллі в Мюнхені передати цю пропозицію через прусського посла графа Мірбаха радянській владі. Сприяння Німеччині було обрано через її добрі відносини з Москвою. Для обговорення цієї акції Гаспаррі запросив телефоном до Державного секретаріату секретаря російського представництва при Святому Престолі Миколу Бока. Той факт, що для цієї бесіди був запрошений секретар, а не посол Лисаковський, свідчить про дипломатичну майстерність Святого Престолу в цьому лоскитливому питанні. Лисаковський був призначений Керенським, а саме Керенський наполягав на арешті та засланні царської родини. Бок, навпаки, отримав своє призначення ще в 1912 р. від імператора і, отже, як старослужбовець посольства, був, як і раніше, близький до царя [40].

Ян Грмела, чеський поет, який жив у Парижі, звернувся в січні і ще раз у серпні 1918 р. до тата з проханням про заступництво на користь царської родини. Про це просили Папу П'єр Бартенев, директор журналу «Les Archives Russes» у Парижі та англійський кардинал Френсіс Берн, архієпископ Вестмінстерський. 11 серпня 1918 р. Гаспаррі послав шифровану телеграму нунцію Пачеллі в Мюнхені і нунцію Вальпре у Відні з дорученням: прозондувати ґрунт у Прусському та Австрійському урядах чи не виявлять вони готовності заступитися за царицю і її чотирьох виїзд із Росії. При цьому їм слід також вказати на те, що Папа готовий надати членам царської сім'ї відповідний притулок, не чекаючи при цьому будь-якої люб'язності з боку Радянського уряду. У додатковій зашифрованій телеграмі Гаспаррі продовжив список іменем матері царя, Марії Федорівни. 13 серпня 1918 р. Вальпре відповів, що він дізнався від міністра закордонних справ Австро-Угорщини про те, що король Іспанії та король Данії також зробили кроки з тією ж метою.

Вальпре, за його словами, представить прохання Святого Отця австро-угорському королю Карлу I. 14 серпня 1918 р. Пачеллі відповів, що він повідомив рейхсканцлер барону фон Гертлінг зміст обох телеграм [41].

У свою чергу 18 вересня 1918 р. Гаспаррі продовжив свої клопотання і повідомив нунцій у Мюнхені та Відні, що заступництво поширюватиметься і на 8-річного племінника царя, Великого князя Георгія Михайловича, який затриманий у Петрограді. Ініціативу виявила мати юного Великого князя, Велика княгиня Наталія Шеремечевська, яка звернулася до Папи Бенедикта XV через кардинала Френсіса Берна.

27 вересня 1918 р. до нунціатури в Мюнхені надійшло повідомлення про царську родину, підписане бароном фон ден Буше, другим секретарем міністерства закордонних справ у Берліні. У той же день його зміст був перекладений італійською мовою Лоренцо Шіоппа, аудитором мюнхенської нунціатури, і відправлений телеграфом Гаспаррі до Риму. Декілька разів Міністерство закордонних справ намагалося клопотати перед Російським урядом на користь юного Великого князя, щоб щонайменше полегшити його становище. Проте Російський уряд принципово відхиляв такого роду заступництво як втручання у його внутрішні справи. Російський представник у Берліні виступив зі спростуванням того факту, що Великий князь взятий у заручники: за словами дипломата, він був взятий під варту для того, щоб захистити його від народного гніву. Той же російський дипломат виявив готовність запропонувати Раді Народних Комісарів доставити всіх членів царської родини до Криму. Фон ден Буше зазначав, що Папа звертався з цих же питань до прусського посла у Ватикані, і що архієпископ кельнський (Карл-Йозеф кардинал Шульте) звертався персонально до рейхсканцлера [36].

Під час усіх цих гарячкових дій на користь царської сім'ї, зусиль Папи, архієпископів Кельнського та Вестмінстерського, численних дипломатичних ініціатив європейських князівських дворів та інших урядів, царську сім'ю вже давно було знищено. У ніч з 17 на 18 липня 1918 р. у підвалі Іпатіївського

будинку в Єкатеринбурзі цар Микола II, цариця та їх чотири доньки були розстріляні [31].

19 березня 1922 р. Ленін повідомив про голод унаслідок посухи влітку 1921 р. [24]. За приблизними оцінками близько 16 мільйонів осіб заплатили за громадянську війну своїм життям стали жертвою терору, голоду або епідемії. Два мільйони змогли втекти за кордон. 5 серпня 1921 р. Папа Бенедикт XV надіслав лист своєму «міністрові іноземних справ» кардиналу Гаспаррі із зазначенням зв'язатися з усіма акредитованими при Святому Престолі дипломатами, щоб знайти шляхи і способи, якими можна було б допомогти голодуючій Росії.

Заклик Папи був невідкладно переданий тим державам, які мали акредитованих у Ватикані представників, а через нунція у Франції Бонавентуру Черетті також і «Верховній Раді» держав – переможниць щойно зібрався в Парижі. Бенедикт XV послав телеграму до Ліги націй із закликом виявити «почуття вічності і братства, щоб негайно вжити заходів для порятунку нещасного російського народу». Ліга націй сприйняла справжній заклик «з глибокою шанобливістю» і передала його спеціальній комісії. Надалі про це нічого не було чути. З тим, щоб не тільки закликати до допомоги інших, але й самому вжити Практичні дії, Святіший Отець негайно передали кошти у розпорядження вікарного єпископа Цепляка, який знаходився в Росії.

5 липня Патріарх Московський і всієї Русі Тихін направив послання Папі Бенедикту XV з наполегливим проханням про допомогу; він просив Папу звернутися до всіх католицьких народів. Це послання Папа отримав уже після того, як їм було написано листа до Гаспаррі. Послання Патріарха було складено латинською мовою, на пресі було зображення Богоматері з Немовлям. До послання було додано офіційний російський переклад латинського оригіналу. Воно було передано до Риму через латиського міністра закордонних справ Абата і Міністерство закордонних справ Франції. До Риму воно прибуло 5 вересня. Патріарх Тихон надіслав ідентичні послання Архієпископу Кентеберійському та главі Єпископальних церков у Нью-Йорку.

Міжнародний Червоний Хрест у Женеві звернувся 9 серпня 1921 р. до Папи з проханням про підтримку акції допомоги для Росії. Відповідь надійшла вже перед постом прошення про допомогу до Риму.

Сигнал про голод у надійшов також із Варшави. Повірений у справах нунціатури в Польщі Ерменіджилдо Палегринетті повідомив Гаспаррі в листі від 1 вересня 1921 р. про те, що через погано охоронюваний 850-кілометровий кордон Польщі з Україною та Білорусією багато рятуються втечею на польську територію. відповідно до домовленостей про репатріацію від 18 березня 1921 р. по другому Ризькому договору. Тут йшлося про тих людей, які перебувають у тяжкому становищі, про які преса, зайнята в основному голодуючими Поволжя, не згадувала, але які також потребували негайної допомоги.

Лисаковський, якого в Римі все ще розглядали як представника російського народу, 14 серпня повідомив Гаспаррі, наскільки сильно він втішений листом Папи. Однак він був не в змозі будь-яким чином взяти участь у папській допомозі голодуючим Росії. Це міг зробити однак більшовик Вацлав Боровський, який також з цікавістю сприйняв листа Папи. 12 березня 1922 р. Ватикан і Радянський уряд підписали угоду про папську допомогу голодуючим (див. Додаток А). Цього ж дня Ледуховський мав бесіду з Гаспаррі про цю акцію Папи. Польський генеральний настоятель єзуїтів, залучений до організації допомоги як особисто, і через кількох здатних єзуїтів, над усе питання Гаспаррі зміг відразу відповісти усно. Тому вже наступного ранку він склав спеціальний меморандум, а в супровідній записці до нього виявив готовність особисто зустрітися того ж дня з найближчим помічником Гаспаррі – Піццардо, і пояснити йому усно подальші подробиці. Ледуховський пише: «Беручи до уваги сьогоднішню ситуацію, доцільно домогтися згоди Радянського уряду на допуск до країни необхідних для цієї благодійної акції уповноважених Святого Престолу» [17, с. 140].

Явні сумніви в реальній користі благодійної акції були і після підписання цього єдиного свого роду договору. Крім того, Ледуховський

вважав за необхідне забезпечити більш переконливі гарантії свободи совісті та свободи відправлення культу «не стільки для того, щоб захистити життя тих, хто буде направлений до Росії, – бо вони повинні бути готові щогодини ризикувати своїм життям, щоб послужити благу Церкви, – але головним чином для того, щоб при цьому не могло виникнути жодних підозр, що Святий Престол заради невеликих поступок готовий заплющувати очі на грубе переслідування Радами віруючих».

Прелат Йоганн Штайманн, радник з церковних питань німецького посольства при Святому Престолі, склав меморандум про цілі «каритативної місії» для німецького посла Дієго фон Бергена. Він був посланий – з проханням про збереження конфіденційності – 30 березня 1922 р. державному секретареві Міністерства закордонних справ Аго фон Мальтцану, який був присутній на Міжнародній економічній конференції в Генуї та як колишній головний ініціатор договору між Німеччиною та Радянським Союзом у Рапалло.

У різноманітних повідомленнях із ватиканських джерел у трьох місяцях йдеться про цю місію. Звідси випливає, що у наміри Ватикану входило проведення систематичної місіонерської діяльності у Росії. До певного часу особливі уповноважені Святого Престолу («envoyos du St. Siege») прибували в Росію для вивчення ситуації, виключно з благодійними цілями не маючи повноважень на виконання місіонерських завдань.

«Святий Престол бажає, щоб росіяни переконалися в тому, що Церква діє не з егоїстичних спонукань, а керуючись християнською любов'ю. Вона далека від того, щоб використовувати благодійність у власних корисливих інтересах... Якщо звіти делегатів дадуть змогу позитивно оцінити перспективи власне місіонерської акції, Папа звернеться до віруючих усього світу з зверненням на користь Росії» [10, с. 230].

Фон Мальтцан передав повідомлення Штайманна до Міністерства закордонних справ у Берліні 25 квітня 1922 р., тобто через дев'ять днів після укладання договору в Рапалло і два тижні до зустрічі Піццардо з Чичерінім.

Вацлав Вацлавович Боровський з липня 1920 р. по травень 1923 р. був керівником «Delegazione economica Russa in Italia» («Російського») економічного представництва в Італії) у Римі, співробітники якого користувалися дипломатичною недоторканністю. Це представництво мало два відділення: одне з них дійсно займалося питаннями торгівлі, а інше, яке не має точного найменування, згідно з нотою італійської служби безпеки від 12 листопада 1921 р., виконувало політичні функції і було безпосередньо підпорядковане Боровському. Він підтримував зв'язок з Чичеріним, представниками та навіть особами, які займалися підривною діяльністю. Ведення власне комерційних справ було передано Нагловському, який керував торговим відділом [7].

З моменту появи в Італії Боровський перебував під наглядом як «propagandista attivissimo e pericoloso» («небезпечний і найактивніший пропагандист»). У грудні 1918 р. він був главою терористичної групи, що діяла у Фінляндії та Скандинавії. У липні 1920 р. він спробував уряді європейських країн організувати робітників металургійної промисловості й транспорту в комуністичні осередки та закликати їх до вигідного для Росії бойкоту виробництва озброєнь та їх транспортування. Членом «Delegazione» був також журналіст Микола Іванович Йорданський, який був офіційно відомий під ім'ям «Негоріїв». У 1923-1924 рр. він був представником – Радянського уряду в Італії і протягом цих двох років мав контакти з єзуїтом Таккі Вентурі, секретарем спостережного і обізнаного в російських питаннях Ледуховського. Окрім іншого, вони вели переговори про повернення конфіскованого церковного майна.

12 березня 1922 р. було укладено угоду між Святим Престолом і Радянським урядом, підписану П'єтро Гаспаррі та Вацлавом Боровським, представником Російської Республіки. Тим самим Ватикан de facto визнав компетентність Рад як чинної в Росії влади. У конфіденційному роз'ясненні Ватикан констатував, що раніше акредитоване при Святому Престолі посольство царської Росії не представляє нинішнього російського уряду. Це

означало для Лисаківського кінець його дипломатичної місії при Святому Престолі, а для Воровського – виключне право представництва.

В угоді згадується радянська «Delegazione esopotica» у Римі, керівник якої Боровський був уповноважений поставити свій підпис під документом від імені «Російської Республіки». Таким чином, Воровський став офіційним посередником між Радянським урядом та Святим Престолом (див. Рис.1).

Безсумнівно з ініціативи Ледуховського, до Риму було викликано американського єзуїта Едмунда Уолша для отримання вказівок щодо поведінки під час його майбутньої ознайомчої поїздки до Росії. Під прикриттям АРА («Американська адміністрація з надання допомоги»), керівник якої полковник Гаскел був його особистою іншою. Уолш відвідав Москву та Петроград. Його візит припав на пасхальний тиждень. Великдень випав у тому році на 16 квітня. Звідси стає очевидним, що повідомлення Уолша про його поїздки вже не могло вплинути на підписану ще 12 березня угоду. Таким чином, через Рим Уолш повернувся до Сполучених Штатів. У його портфелі був також лист Папи до президента Уоррена Гамелієла Хардінга з проханням про прискорення надання допомоги голодуючим Росії. Після того як із США через Данциг та Ревель (Таллінн) було транспортовано 8000 тонн продовольства, газета «Правда» написала, що міжнародна допомога голодуючим Росії не має жодної іншої мети, крім ідеологічного підриву країни. Газета «Відомість» опублікувала повідомлення про те, що з Норвегії нібито було пожертвовано лише мінімальну кількість оселедця, рівно стільки, щоб у Європі могли роздзвонити про свою допомогу голодуючим. Європейській буржуазії, за словами газети «Известий», нема про що засмучуватися [23].

На свій подив тимчасовий нунцій у Гаазі Чезаре Орсеніго 14 липня 1922 року прийняв від Максима Литвинова висловлення подяки Святому Отцеві за допомогу. Литвинов висловив бажання дізнатися, чи має Святіший Отець зі свого боку будь-які побажання до одержувачів пожертвувань. Орсеніго того ж дня повідомив про це Гаспаррі і дозволив собі відзначити, що, на його думку,

контакти з Росією можуть найлегше протікати через «Delegazione esototica», а отже, через Воровського.

2.2. Римо-католицька церква у СРСР у період нової економічної політики (20-ті рр. XX ст.)

Взаємодія римо-католицької церкви із режимом у СРСР у період 20-х рр. XX ст. розпочалася із часів Міжнародної конференції у Генуї (1922 р.). З ініціативи британського міністра фінансів Ллойда Джорджа 10 квітня 1922 року було скликано міжнародну конференцію у Генуї. На ній було представлено 29 держав, які брали участь у Першій світовій війні. Метою Конференції став всебічний діалог з різних міжнародних питань. Через хворобу Ленін не зміг взяти участь у Конференції та призначив керівником російської делегації народного комісара із закордонних справ Георгія Чичеріна. Крім нього до делегації входили: Максим Литвинов, заступник народного комісара із закордонних справ, та Микола Крестинський, посол Росії у Берліні. Перед початком Конференції архієпископ Генуї Джозуе Синьйорі закликав своїх віруючих до молитви за вдалий її результат. Папа Пій XI направив 7 квітня 1922 р. архієпископу послання, в якому висловив сподівання, що учасники конференції проведуть її в дусі готовності до примирення та взаємних поступок в ім'я загального блага. Цей лист Папи було вручено архієпископом Синьйорі керівнику італійської делегації Луїджі Факта, який одночасно був представником країни-упорядниці Конференції. 10 квітня 1922 р., на відкритті цього міжнародного форуму, Факта у своїй вітальній промові згадав лист Папи: «Наша Конференція відкривається під знаком захисту принципів рівності, справедливості та солідарності всіх народів; до неї звернув свій величний голос Папа, відповідно до свого високого призначення – сприяти любові і миру по відношенню до всіх народів. Нехай ці його слова стануть гарною ознакою загальної згоди» [25, с. 30].

Щодо Генуезької конференції Папа написав Гаспаррі: «Повернення до нормальних відносин принесе велику користь усім учасникам, переможцям і переможеним, і особливо віддаленим від Нас народам Східної Європи, які після військових руйнувань, громадянської війни та переслідувань за релігійні переконання зазнають нині великих втрат через голод та хвороби. Ці народи, раніше в несприятливі часи від Нас відокремлені, повинні сприйняти Наші слова співчуття і підбадьорення як відлуння слів Нашої блаженної пам'яті попередника. Ми також висловлюємо гаряче побажання Нашого відцівського серця, щоб вони разом з Нами стали причасниками тих благ єднання і миру, які сокровенно присутні в спільній участі у Божественних обрядах» [25, с. 34].

14 травня 1922 р. Святий Престол поширив через секретаря Конгрегації з надзвичайних церковних питань монсеньйора Джузеппе Піццардо меморандум від 5 травня 1922 р. до керівників делегацій усіх держав, які мали дипломатичні відносини зі Святим Престолом. У ньому йдеться: «У цей історичний час, коли будуть вестися переговори про прийом Росії до спільноти цивілізованих народів. Святий Престол бажає, щоб принципи свободи релігії, що лежать в основі кожної цивілізації, були гарантовані в Росії. Тому Святий Престол наполегливо пропонує, щоб у заключних актах Конференції представників урядів, які зібралися в Генуї, – тим чи іншим чином, але досить недвозначно - були прийняті наступні пропозиції: 1) повна свобода совісті в Росії для всіх російських громадян і для всіх іноземців, що там живуть; 2) гарантія свободи відправлення релігійного культу у приватній та громадській сферах; 3) недоторканність усієї церковної власності або, відповідно, повернення всього конфіскованого церковного майна» [21].

Ще раніше, 9 травня 1922 р., Піццардо здійснив візит до німецького канцлера Карлу Йозефу Вірту, котрий зупинився у готелі в Генуї. При врученні меморандуму Вірт зауважив, що третій пункт, вочевидь, може зашкодити реалізації двох попередніх, тим більше, що питання власності і так були головними темами Конференції. Після цього Піццардо відмовився від третього пункту і потім вирушив з прелатом Йоганном Штайнманном,

духовним консультантом німецького посольства у Ватикані, на передмісті Рапалло, в Санта Маргарита, для бесіди з генеральним секретарем російської делегації Вацлавом Воровським та його шефом Чичері [32, с. 59].

Державний секретар міністерства закордонних справ барон Аго фон Мальтцан повідомляв, що з Чичеріним велись багатогодинні розмови і Росія зробила далекосяжні запевнення щодо пунктів 1 та 2 меморандуму; щодо пункту 3 висловилися задовільно. Від імені Папи Піццардо просив Чичеріна звільнити Патріарха Тихона разом з іншими заарештованими в Москві священнослужителями, а також продати виставлені на аукціон предмети культу Його Святості для того, щоб вони могли залишитися у єпископа Цепляка в Петрограді. Чичерін пообіцяв повідомити про побажання Папи до Москви і приїхати до Риму для переговорів із церковних питань. До обіцянки приєднався і Литвинов, який підкреслив, що лист Папи справив гарне враження, і визнав моральний авторитет Ватикану [32, с. 64].

На прес-конференції 12 травня 1922 р. Чичерін з похвалою відгукнувся про «високий моральний авторитет Папи». Навпаки, оприлюднене того ж дня російською делегацією комюніке містило досить прохолодну реакцію на меморандум Папи. Воно включало посилання на вступ в силу в Росії в 1918 р. пункти законодавства, відповідно яким нібито була гарантована повна свобода релігії та використання необхідних для відправлення культу будівель та культових предметів. Однак мати формальні права і мати можливість реалізувати їх – це не одне й те саме.

Уранці Великодньої Неділі, 16 квітня 1922 р., Росія та Німеччина, які обидві програли війну та обидві засуджені на виплату високих репарацій, уклали в Рапалло біля Генуї договір. Росія відмовилася від усіх прав, передбачених статтею 116 Версальського договору. Згідно з цією статтею, Німеччина мала відшкодувати всі збитки, завдані війною на російській землі. Дипломатичні та консульські відносини між двома країнами були відновлені. На основі Рапалльського договору виникло далекосяжне зближення між обома державами. Крім іншого, вони уклали таємний договір про ремілітаризацію.

На російській території передбачалося побудувати німецькі заводи для виробництва літаків, гранат та отруйних газів, а також аеродром для навчання німецьких пілотів. Таким чином Німеччина змогла обійти заборону на ремілітаризацію, що містилася у підписаному нею Версальському договорі. Водночас Росія отримала доступ до новітніх досягнень військової науки та виробництва озброєнь.

Про «добру волю» російської делегації щодо повернення церковного майна взагалі не доводиться говорити. Незадовго до початку конференції Ленін направив листа до Політбюро про необхідність жорстких заходів при проведенні експропріації церковного майна. Членом Політбюро був і Чичерін.

31 березня 1924 р. Чичерін повідомив німецькому послу, що, хоча міжнародно-правове визнання Радянського Союзу Ватиканом було б набагато кращим два роки тому, однак і зараз мирний договір на релігійній підставі з Ватиканом залишається бажаним, і варто провести переговори. Ще один сигнал, що свідчить про зацікавленість Радянського уряду у встановленні стосунків зі Святим Престолом, отримав о. Карл Фрід Ріх з Ордену вербістів, який представляв керівництво свого Ордену в Римі. 7 квітня 1924 р. він записав: «Досі не усунуто головний камінь спотикання, саме визнання «де-юре». Ватикан твердо стоїть на позиції, що він не може визнати Радянський Союз за цих обставин, не викликавши цим обурення віруючих... Компроміс був відкинутий росіянами. Що ж далі? Становище ускладниться, можливо, і тією обставиною, що доктор фон Браун перейшов на службу до Рад і після чотириразового представлення своїх планів у церковній курії був дуже роздратований... Він вважає себе творцем місії і переконаний, що буде достатньо одного його слова, щоб видворити її з країни» [35, с. 58].

У той час на радянській території налічувалося близько 1 млн. католиків та 127 священників, з яких 111 могли виконувати свої обов'язки, а решта 16 перебували у в'язниці.

18 вересня 1924 р., незадовго до від'їзду о. Германна з Москви, Чичерін просив його запевнити Рим, що радянський уряд, як і раніше, незважаючи ні

на що надає великого значення відносинам з Ватиканом і дозволяє вважати їх безперервними. Раніше, 28 червня 1924 р., Гаспаррі в телеграмі єзуїту Джуліо Рої висловив сподівання, що призначення апостольського легата сприятливо позначиться на відносинах із Радянським Союзом.

24 березня 1924 р. Гаспаррі отримав неофіційне повідомлення у тому, що ЦК ВКП(б) 22 березня прийняв рішення звільнити Цепляка. 9 квітня 1924 р. Цепляк доручив можливість виїхати з Росії до Риги. Одночасно з його визволенням пройшла нова хвиля арештів серед священників та членів орденів. 8 травня Цепляк прибув до Риму. Він був прийнятий особисто Папою і під час аудієнції розповів членам курії про свій досвід життя та роботи в Росії. Потім він зустрівся з Юреневим, акредитованим за Квіріналу радянським дипломатом. Той повідомив йому, що Радянський уряд чекає, що Святий Престол зробить перший крок назустріч (міжнародно-правове визнання Радянського Союзу Ватиканом не є при цьому обов'язковим) і, що Москва готова послати для переговорів зі Святим Престолом свого представника високого рангу. Гаспаррі отримав письмове повідомлення про цю розмову, але – як випливає з доступних архівних документів Ватикана – ніяк на нього не прореагував. 11 лютого 1926 р. Папа Пій XI уповноважив єзуїта Мішеля д'Ербіньї таємно висвячувати єпископів для Росії. Цепляк помер 17 лютого 1926 р. у лікарні св. Марія в Нью-Джерсі (США). Після його смерті володарський престол Могилевської архієпархії залишався вакантним доти, доки 1989 р. не було призначено наступника [39].

З 1923 р. почалися масові процеси проти католицького духовенства. Протягом 1920-1930-х років більшість священників в СРСР були ув'язнені, заслані або відправлені в табори. Доступним способом покинути СРСР був обмін політв'язнями між СРСР, Польщею, Литвою та Латвією. Протягом 1920-х і першої половини 1930-х років уряди цих країн і Польський Червоний Хрест постійно включали католицьких священників до списків на обмін полоненими.

Список від 2 лютого 1923 р. містить імена вже 26 католицьких священників, які утримувались в радянських в'язницях.

Міра покарання, наскільки це було відомо, становила від 3 до 5 років ув'язнення. Предметом особливої турботи Папи були 1600 тис. католиків, що жили на радянській території й переслідувались радянським законом паства і кілька сотень священників з єдиним, похилого віку, єпископом – Антонієм Церром, який займав Тираспольську кафедру, а з 1902 р. був на спокої та проживав у німецькій колонії Зельц біля Одеси. Контакти між Святим Престолом і більшовицьким урядом Росії у перші роки були зумовлені зовнішніми причинами: арешт царської сім'ї, Світова конференція в Генуї, процес Цепляка, голод у Росії. Тому Пачеллі в Берліні у розмовах з радянськими дипломатами намагався знайти шляхи до встановлення більш міцних контактів. Одночасно в Росії діяв д'Ербіньї і таємно рукополагал там єпископів – про діяльність Пачеллі він не був повідомлений [31].

Після міжнародно-правового визнання Радянського Союзу Італією, основний вузол неофіційних відносин Ватикану з Радянським Союзом у період з 7 по 11 лютого 1924 р. перемістився з Риму до Берліна. Святий Престол з 1870 р. мав у край напружені стосунки з Королівством Італія. Лише Латеранські угоди 1929 р. відновили мир між новою державою Ватикан і керованою фашистами Муссоліні Італією. Коли 1924 р. Італія офіційно визнала радянський режим, уповноважений Радянського Союзу Юренев отримав статус посла. З цього моменту він був виключений з партнерів Святого Престолу з переговорів. Згодом, після утворення в 1929 р. держави Ватикан, Святий Престол також суворо стежив за тим, щоб між дипломатами в Римі, акредитованими при Квіріналі, з одного боку, і при Святому Престолі, з іншого, було чітке розмежування.

Апостольський нунцій Еудженіо Пачеллі представляв Святий Престол у Берліні за німецького уряду. Він підтримував гарні стосунки з рейхсканцлером, – тоді цей пост обіймав Йозеф Вірт; з німецьким Міністерством закордонних справ, – насамперед із керівником східного відділу Гербертом фон Дірксенном; з державним секретарем Міністерства закордонних справ Аго фон Мальтцаном та його помічником бароном фон

Буше. У Берліні Пачеллі підтримував стосунки з радянським послом Миколою Крестинським та його повіреним у справах Братманн-Бродовським. У 1925 р. в Берлін з Риму в підпорядкування Пачеллі був надісланий як секретар нунціатури добре знавця на російських справах отець Германн з Ордену вербістів. У серпні 1925 р. нунціатура при Баварському уряді на чолі з Пачеллі переїхала до Берліна, а сам Пачеллі став нунцієм за уряду рейху.

З лютого 1924 р. в результаті візитів Пачеллі до Берліна відбулася низка конфіденційних зустрічей з радянським повіреним у справах Братманн-Бродовським, а потім з його керівником, послом Миколою Крестинським. Ці зустрічі відбувалися переважно у санаторії св. Франциска. У Берлін було передано стриману відповідь Ватикану на радянські пропозиції, висловлені у грудні 1923 р. Чичерін залишився недовільний цією відповіддю, 31 січня 1924 р. він заявив німецькому послу у Москві фон Брокдорфф-Рантцау [37]: «Ми, мабуть, змушені будемо відмовитися від ватиканської місії. Нам висувають надмірно високі вимоги, а визнання з боку Римської Курії ми так і не отримали». З боку Москви саме народний комісар закордонних справ Чичерін координував, а також особисто вів переговори зі Святим Престолом від імені Радянського уряду під керівництвом Сталіна (Ленін помер 24 січня 1924 р.). Він особисто тричі зустрічався з Пачеллі.

Для Святого Престолу особливе значення мали такі п'ять сфер політичної та релігійної діяльності у Росії: 1) радянське міністерство закордонних справ та представники радянського уряду там; 2) папська каритативна місія; 3) німецьке посольство у Москві; 4) РПЦ; 5) посольство Франції у Москві.

Під час понтифікатів Бенедикта XV і Пія XI відносини Ватикану з іноземними державами входили до компетенції державного секретаря кардинала Гаспаррі. Крім іншого, він відповідав і за контакти з більшовиками, з РПЦ, з єпископами, що діяли на території Росії, як латинського, так і слов'янського обряду. У структурі Державного секретаріату йому підпорядковувався помічник державного секретаря з надзвичайних питань

Джузеппе Піццардо. З Римської Курії нитки вели до німецького посла при Святому Престолі Дієго фон Бергену, швагра Герберта фон Дірксена; до прелата Йоганнеса Штейнмана, духовного радника посольства Ватикану; до посланця Баварії при Ватикані фон Гренштейну; до колишнього представника царського уряду в Римі послу Олександрю Лисаковському та його консультанту Ніколаю Боку; до єзуїта Таккі Вентурі, секретаря Володимира Ледухівського, генерального настоятеля Ордену; до барона доктора Карлоса Монті, генерального директора Фонду культу («Fondo per il Culto»), який був корисний у технічних і фінансових питаннях, нарешті, до уніатського архімандрита Олександра Євреїнова, що перейшов з російського православ'я, який під час перебування свого члена Російської Православної Церкви перебував на дипломатичній службі в імператора Миколи II і чекав приходу найкращих часів спочатку в Римі, потім у Парижі. Міцні зв'язки простяглися до трьох представників «delegazione economica» (економічного представництва), більшовиків Воровського, Юрєнева та Йорданського (оскільки офіційного представництва Радянського Союзу при Святому Престолі не існувало, вищеназвані особи не офіційно представляли народного комісара закордонних справ Чичеріна); нарешті слід згадати нитки, що ведуть до овіяної таємничості особистості доктора Вільгельма фон Брауна, колишнього лютераніна [34].

Крім вже згаданих дипломатичних центрів – Риму, Москви і Берліна – гідні згадки апостольські нунціатури в Мюнхені, Варшаві, Парижі і Токіо, з якими іноді консультувалися і через які йшла додаткова інформація для Гаспаррі.

Нарешті, були ще джерела інформації в Ризі, у швейцарських скитах і в Цицерні, в Генуї, у Петрограді, у Стокгольмі, Кельні, у Мехелені, Лондоні (Вестмінстер) тощо. Ця тонка, сплетена з безлічі ниток мережа дипломатичних служб, стосунків і особистостей була причиною повільності та нерішучості у прийнятті рішень Святим Престолом. У Державний секретаріат стікалися різні повідомлення з різних місць; звідти, у свою чергу, виходили різні вказівки та

розпорядження щодо східних справ, при цьому часто манівцями. Відповідно й у архівних документах панує плутанина.

Під жорстким керівництвом Сталіна було досягнуто внутрішньої стабільності Радянського уряду. На XV з'їзді ВКП(б) в 1927 р. він провів чищення партійних рядів, в результаті якого Троцький, Зінов'єв і Каменєв були виключені з партії. Російську Православну Церкву за допомогою шантажу він змусив зробити заяву про лояльність і таким чином пов'язати себе певними зобов'язаннями. Саме тепер ускладнення міжнародних відносин були дуже недоречними і сприймалися особливо болісно. Розрив Великобританією дипломатичних відносин з Радянським Союзом порушив у Москві підозру, що й Ватикан, нічого не домігшись у багаторічних переговорах, скоро може наслідувати приклад Великобританії і зовсім відмовитися від контактів [35].

Фон Гренштейн, посланець Баварії при Святому Престолі, писав 5 травня 1927 р.: «Пан кардинал-державний секретар, як мені здалося, був дуже втішений тим, що Англія розірвала дипломатичні відносини з Росією... Зло, яке самим безсовісним чином творить більшовицька пропаганда в усьому світі, ставлячи під загрозу внутрішній і зовнішній світ, підриваючи основні принципи християнської моралі і ведучи боротьбу з Церквою і релігією, приймає такі масштаби, що скрізь повинні бути вдячні Англії за те, що вона зайняла найрішучішу позицію проти цього зла» [35, с. 14].

Тим часом Святий Престол мав намір використати всі переваги дипломатичного каналу, які надавала йому країна, яка «не зайняла рішучу позицію», а саме – Німеччина.

Чичерін звернув увагу німецького посла на заяву про лояльність патріаршого місцеблюстителя Сергія, звільненого з-під арешту минулого року, який 27 липня заявив: «Ми хочемо бути православними і в той же час усвідомлювати Радянський Союз нашою громадянською Батьківщиною, радості та успіхи який – наші радості та успіхи, а невдачі – наші невдачі. Будь-який удар, – спрямований проти Союзу, будь то війна, бойкот, яесь громадське лихо чи просто вбивство через кут, подібне до варшавського

(мається на увазі вбивство радянського посла у Варшаві в 1927 р.), зізнається нами як удар, спрямований проти нас» [35, с. 15].

Далі у цитованому вище повідомленні німецького посла у Москві про його розмову з Чичеріним ми читаємо, що Ватикан може більше не сподіватися повернення цих «заблуканих овець». На думку Чичеріна, Ватикан змушений був визнати, що Радянський Союз не займається його справами, і тому перейшов до «найрішучіших заходів» і намагається перемогти Радянський Союз політично. Далі посол додав: «Цим пояснюється і зближення Ватикану з британським урядом... не зі страху перед зближенням між Римом і Лондоном або перед розривом з Англією, але в принципі – взагалі не схильний вести переговори з Ватиканом з метою остаточного правового врегулювання становища Католицької Церкви в Радянському Союзі» [35, с. 16].

8 вересня 1927 р. граф Цех із відомства закордонних справ лише усно і у витримках передав висловлювання Чичеріна нунцію у Берліні. При цьому Цех промовчав про всі полемічні питання, і таким чином Пачеллі почув лише про готовність радянської сторони до переговорів та про її бажання відповісти на вересневу ноту 1926 року.

Відповідь на неї прийшла 6 жовтня 1927 р., Пачеллі повідомив радянському послу в Берліні Хрестинському про те, що Святий Престол готовий прийняти до уваги заперечення політичного характеру, які Радянський уряд міг би мати проти кандидатів на єпископські кафедри. Святий Престол просив дозволити відкривати семінарії, посилати до Росії прийнятних для її уряду священників, а також підтримувати цих священників та їхню діяльність. На ці повідомлення Пачеллі Крестинському у жовтні 1927 р. Москва не прореагувала. 18 жовтня рукопокладеному стараннями д'Ербінї в сан єпископа Болеславу Слоскансу, який утримувався під арештом у Москві в Луб'янській в'язниці, було сказано, що Католицька Церква є єдиною силою, яка досі протистоїть Радянській владі. Тому вона має зробити свій вибір: або підкоритися, або загинути внаслідок переслідувань. 16 вересня 1927 р. Пій XI,

як повідомляють, сказав Гаспаррі: «Поки у Росії тривають переслідування, з Радами не можна вести переговори» [36, с. 80].

Чи хотів Святий Престол підвести остаточну межу під усіма зусиллями Пачеллі в Берліні? Чи Радянський уряд не побачив більше ніяких перспектив у продовженні переговорів? Ербету, який клопотав у січні 1928 р. за Теофіла Скальського, адміністратора Житомирської єпархії, який з часу свого арешту 9 червня 1926 р. перебував у в'язниці і 23 січня 1928 р. мав постати перед Радою, довелося вислухати докладав усіх зусиль задля налагодження стосунків зі Святим Престолом, і що провал усіх переговорів є виною виключно Святого Престолу. Далі він сказав, що в 1925 р. через посла Крестинського він передав Пачеллі цілком прийнятні пропозиції, але Святий Престол змусив себе чекати цілий рік з відповіддю і не пішов далі прохання про роз'яснення пропозицій. Радянський уряд, проте, не послабив своїх зусиль. У 1927 р. було розроблено нові пропозиції і дипломатичним каналом у Берліні передано їх Ватикану. Цього разу була відповідь Святого Престолу лише на три пункти. Таким чином Святий Престол ясно дав зрозуміти про свою незацікавленість у переговорах [36, с. 81].

Тим часом Гаспаррі урочисто відсвяткував своє 77-річчя. Підписання Латеранських угод стало чудовим заключним акордом у симфонії його діяльності на дипломатичній службі Святого Престолу. Його наступником став Пачеллі. Берлінці прощалися з ним 12 грудня 1929 р. факельною ходою. 16 грудня він був висвячений на сан єпископа, 7 лютого 1930 р. призначений державним секретарем. Стали поширюватися чутки, що у жовтні 1929 р. у Берліні Пачеллі вів переговори з Крестинським; але вони були офіційно спростовані. Протягом 1929 р. Пачеллі та Крестинський справді кілька разів вели переговори: відомо принаймні про переговори про звільнення з Туринської в'язниці керівника італійських комуністів Антоніо Грамші. Про це стало відомо, однак, лише в період гласності за Горбачова. Про те, чому ці переговори були безрезультатними, йтиметься в наступному розділі. Наскільки сьогодні відомо, лише 11 січня 1941 р. радянський посол у Берліні

знову відновив відносини з акредитованим там апостольським нунцієм. Після того, як Пачеллі залишив Берлін, столиця Рейху недовго залишалася посередником у східній політиці Ватикану. З того часу цю роль взяв він Париж.

Отже, неофіційні контакти між Святим Престолом і урядом Радянського Союзу існували завжди, наприклад на Всесвітній торгівельній конференції у Генуї (1922 р.), під час голоду в Росії (1922-1924 рр.) і в період діяльності Пачеллі в Берліні: 3 рази він зустрічався з Чичеріним, народним комісаром закордонних справ Радянського Союзу, щонайменше разів п'ять – з християнським, радянським послом у Німеччині (1925-1929 рр.). І доки єпископ Неве перебував у Москві, Радянський уряд завжди мав під рукою представника Ватикану. Про це ж говорив 27 січня 1927 р. і Риков, голова Ради народних комісарів, французькому послу Жану Ербетту під час їхньої зустрічі. Колись Франція заснувала як частину свого представництва католицьку церкву св. Людовіка, освячену на честь короля Франції святого Людовіка IX, і досі вона, за загальним визнанням, є церквою, підпорядкованою Франції, хоч і служить для всіх католиків, членів дипломатичного корпусу, хоч би яку країну за Радянського уряду вони не представляли [41, с. 250].

2.3. Гоніння на римо-католицьку церкву в період апогею сталінських репресій у Радянському Союзі

У період апогею сталінських репресій у Радянському Союзі, римо-католицька церква була об'єктом жорстокого переслідування та гонінь. Це було частиною загальної політики радянського режиму щодо релігійних установ і віруючих. У цей період, церковні заклади були об'єктом масштабних репресійних заходів. Католицькі храми були закриті, а монастирі та семінарії ліквідовані. Сотні священників, монахів та мирян були арештовані, депортовані або навіть розстріляні.

Гоніння на римо-католицьку церкву були системними та масштабними. Режим використовував методи примусової атеїзації та репресій, спрямованих на знищення церковних структур та придушення віровчення. Священиків та вірян піддавали арештам, побиттям, депортаціям на заслання, та відправляли у концтабори. Це був час, коли римо-католицька церква зазнавала серйозних втрат у своїй структурі та чисельності прихильників через систематичні репресії та переслідування влади.

Репресії у 1930-х рр. посилились, однак обмін полоненими продовжувався. Найбільші обміни були з Польщею 15 вересня 1932 р. та з Литвою у вересні-жовтні 1933 р. Так, наприклад, у списках на обмін полоненими був єпископ Антоній Малецький (1934 р.). Ватикан чекав його звітів про ситуацію в Росії. Однак А. Малецький був тяжко хворий і помер у Варшаві на початку 1935 року. Таким чином, з 1920-х років Ватикан мав чи не єдину можливість отримати інформацію чи якось вплинути на ситуацію в країні: привернути увагу іноземних дипломатів в СРСР до католицьких проблем, кількість яких дедалі зростала по мірі того, як СРСР почав налагоджувати дипломатичні відносини із західними країнами. Можлива допомога іноземних дипломатів здійснювалася за кількома напрямками. По-перше, це був спосіб отримання інформації. По-друге, іноземні дипломати могли таємно перераховувати кошти нужденним або тій чи іншій церкві. Крім того, влада країни могла видати паспорти тим громадянам, які не отримали дозвіл на виїзд з країни (наприклад, влада Італії робила це неодноразово). Звичайно, це діяло лише з тими країнами, які встановили дипломатичні відносини з СРСР і чий представництва (посольства і консульства) відновили роботу на території Росії. У першу чергу Ватикан міг спертися на католицькі країни.

У 1930-ті роки влада перейшла від пропаганди атеїзму до більш активних дій: десятки тисяч священнослужителів були фізично знищені й репресовані, точне число жертв зазначеного терору важко порахувати й нині,

оскільки формальним чином за релігійні злочини нікого не засуджували, оскільки Конституцією була закріплена свобода віросповідання.

Антирелігійні кампанії більшовицької партії, хоч і були масовими та жорстокими й спричинили знищення великої кількості релігійних цінностей та руйнування церков, не принесли тих результатів, на які сподівались більшовики. Населення все одно продовжувало глибоко вірувати, особливо в сільській місцевості. Це пояснюється високим рівнем довіри до священиків та церков у цілому. І як наслідок у 1930-х рр. активно проявлялась протидія антирелігійній політиці радянської влади. Однією з форм боротьби було церковне підпілля: духовенство та вірні, які були піддані переслідуванням, виходили на зустріч один одному в секретних місцях, проводили нелегальні релігійні служби та обряди. Вірні намагалися зберігати святині, реліквії та релігійну літературу, приховуючи їх від державної влади. Особливо активне церковне підпілля розгорнулося під час безбожної п'ятирічки, коли держава посилила репресії проти релігійних груп.

До середини 1937 р. діяльність Католицької церкви в СРСР була практично паралізована. На початок 1939 р. у країні функціонувало лише два католицьких храми – у Москві та Ленінграді, і лише тому, що ними опікувалися два священики іноземного громадянства. До кінця року були ліквідовані усі католицькі громади, а священики відбували покарання. Згідно з переписом населення 1937 р. віруючі католики становили лише 0,8 відсотка загальної кількості віруючих. Католицька церква східного обряду також припинила своє існування. Дослідники називають різну кількість репресованих священиків. За підрахунками Р. Дзвонковського, у період 1918–1939 рр. постраждало 470 католицьких священиків. Опубліковані матеріали у «Книзі пам'яті» дають підстави говорити про переслідування 601 католицького священика: 187 – загинули; доля 168 священиків залишилася невідомою; 92 священики, відбувши покарання, залишилися живими і ще 154 особам після звільнення вдалося виїхати за кордон. Напередодні Другої світової війни різноманітні офіційні звіти, доповідні, засоби масової інформації

підтверджували думку, що партія і уряд виконали поставлену перед собою програму атеїзації суспільства. В Росії у 25 областях не було жодного діючого храму, у 20 областях залишилося від одного до п'яти храмів. В шести областях України – Вінницькій, Кіровоградській, Донецькій, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій – були закриті усі православні церкви. По одній діяло у Ворошиловградській, Полтавській, Харківській областях. Але, як вважають історики, не заборонена офіційно, церква впритул підійшла до нелегальної організації, оскільки спілкування з духовенством вважалося ознакою політичної неблагонадійності, що могло мати фатальні наслідки. З 1930-х років практика таємних богослужінь поширилася на всі конфесії.

Політика радянської влади щодо релігії, церкви, віруючих упродовж 1918–1939 рр. призвела до припинення діяльності Католицької церкви в СРСР. Це була жорстока за своїми методами кампанія, яка проходила в кілька етапів: 1917–1920 рр. стали періодом створення законодавчої бази для боротьби з релігією. Католицька церква де-юре і частково де-факто (конфіскація банківських рахунків) втратила фінансову могутність; у 1921–1929 рр. репресії і переслідування були зведені у ранг політики, що завдало відчутного удару Католицькій церкві і понизило її присутність у суспільному житті; у 1929–1939 рр. влада посилювала законодавче обмеження діяльності церкви і репресії проти неї, обмеживши діяльність церковних інституцій до задоволення лише релігійних потреб. Через ці обставини Святий Престол був позбавлений впливу на католицькі громади в СРСР. Зв'язок з віруючими мав епізодичний характер і практично не підтримувався.

2 лютого 1930 р. Пій XI направив послання генеральному вікарію Римської єпархії Базиліо кардиналу Помпілі. Через тиждень це послання з'явилося в «Акті Апостоліці Седісі», а також в «Оссерваторі Романо» під назвою «En reparation des droits divins, cruellement lésés dans l'Etat russe». Це був найважливіший офіційний документ Святого Престолу щодо СРСР після встановлення радянської влади. Він висловлював беззастережне засудження офіційної політики радянської держави щодо Церкви. Папа нагадує про те, що

було зроблено Святим Престолом для російського народу. Зокрема, він згадує зусилля Святого Престолу на Всесвітній торговельній конференції в Генуї в переговорах з радянськими дипломатами, коли як попередні умови для визнання Ватиканом Радянського Союзу були названі гарантія свободи совісті, вільне відправлення релігійного культу, дозвіл викладання Закону Божого і повернення всього конфіскованого церковного майна. Було названо І клопотання Папи на користь заарештованого Патріарха Тихона, «*helas separe de l'unite*» («на жаль, відокремленого від єдності»; формулювання, що видає почерк Д'Ербінї). Згадані були і папська каритативна місія та створення у Римі комісії «Pro Russia».

На честь свята Св. Йосипа, покровителя Церкви, яке відзначається 19 березня, Папа в 1930 р. оголосив про проведення спеціальної Літургії покаяння в соборі Св. Петра, приводом для якої стала хвиля антирелігійної пропаганди, що поширювалася з Москви по всьому світу. Вселенська Церква, як сказано у посланні до Помпілі, має у цей день у соборі Св. Петра з'єднатися з Папою у молитві та покаянні [41, с. 255].

Антиримські настрої розпалював, головним чином, Союз войовничих безбожників (далі СБВ), заснований в 1925 р. Це була організація, спеціально створена з метою боротьби з релігією, оскільки, з одного боку, Радянська держава проголошувала принциповий нейтралітет у питаннях релігії, а з іншого боку, Комуністична партія «смикала за ниточки» антирелігійних маріонеток. СБВ мав своєю єдиною задачею нести антирелігійну пропаганду в народ. Завданням кожного члена Союзу було вести пропаганду проти «явно марної і безглуздої релігії» серед свого найближчого оточення і взамін насаджувати матеріалістичний світогляд. Але, природно, успіху можна було досягти тільки в тому випадку, якби боротьба з релігією ґрунтувалася на загальнодоступному атеїстичному вченні, яке добре навчений загін пропагандистів був би готовий донести до рядових членів. Але в неспокійні післяреволюційні роки через загальну атмосферу в країні і через неготовність провідних філософських інститутів не вдалося розробити необхідні зважені і

міцні основи нового світогляду. Потрібно було затвердити новий спосіб життя, який зміг би витіснити християнські свята, що глибоко вкорінилися в народі. Їхня заміна в примусовому порядку швидко створеними атеїстичними «святами» не тільки не мала успіху, а й викликала опір народу [49].

На початку 1930-х років кількість членів Союзу досягла піку: у ньому налічувалося близько 4 млн членів, організованих у 60 000 осередків. Але вже 7 лютого 1936 р. керівник Союзу Омелян Ярославський у своїй промові на урочистому засіданні, присвяченому 10-м роковинам утворення Союзу, змушений був констатувати, що його активність падає. Основною причиною цього він вважав недостатню підготовку та освіту кадрів.

У той час, коли СВБ розгорнув свою діяльність, радянська держава намагалася розколоти Церкву: були дозволені лише окремі місцеві релігійні громади, будь-який зв'язок між ними або з вищим церковним керівництвом був заборонений. Метою такої політики було знищення Церкви шляхом її розколу та роздроблення.

Релігійна політика радянської влади пройшла ключовий період відзначений подіями вересня 1939 року, коли радянські війська вторглися на територію Польщі і анексували Західну Україну та Західну Білорусь. Під впливом подій вересня 1939 року радянська влада змушена була стикнутися з реаліями включення до свого складу населення, яке відзначалося незмінним релігійним життям та переконаннями. Аналіз К. Гілла, американського дослідника, у роботі «Радянський Союз у територіях» підкреслив, що агресивна зовнішня політика СРСР була основною причиною полегшення ставлення влади до церкви. Приєднання нових територій із православним населенням поставило завдання перед офіційною церковною політикою, оскільки проведення антирелігійної кампанії 1930-х років на цих теренах спричинило б масовий протест місцевого населення. Факт дискримінації польською владою православної церкви та віруючих став для радянського керівництва слушною нагодою сформувати нового ворога в обличчі панаксьондза, апелюючи до релігійних і національних почуттів православного

населення [9, с. 139-140]. Крім того, виникла можливість використовувати Московський патріархат для поширення впливу СРСР на зазначених територіях через підпорядкування місцевих православних громад. Отже, приведення релігійного життя у приєднаних областях у відповідність до радянського законодавства маскувалось стриманою антирелігійною та атеїстичною пропагандою. Одночасно Нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов у секретному наказі від 23 листопада 1939 р. «Про недоліки в агентурно-оперативній і слідчій роботі Управління НКВС західних областей УРСР» пропонував створювати спеціальну агентуру з-поміж релігійного активу – єпископів, священників, ксьондзів «для розтління і профілактичної роботи серед церковників».

Репресій зазнавали польські поміщики, заможні селяни, особи, пов'язані із старим державним апаратом, священники римо-католицької церкви. За 1940-1941 рр. у віддалені райони СРСР було депортовано із Західної України понад 180 тис. осіб.

Важливо в рамках дослідження ознайомитись із законами, постановами і рішеннями Радянського уряду, які стосувалися лояльної стосовно радянської влади РПЦ. Для Католицької Церкви стояло питання лише про те, щоб вижити між двома вогнями: з одного боку – тиск з боку радянської влади, з іншого – ворожість РПЦ. Про громадське сповідання віри не було мови.

До лютого 1990 р. Комуністична партія мала необмежену владу. Вперше це було закріплено Основним законом Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки в 1918 р., а саме стаття 6 Конституції СРСР [32, с. 71].

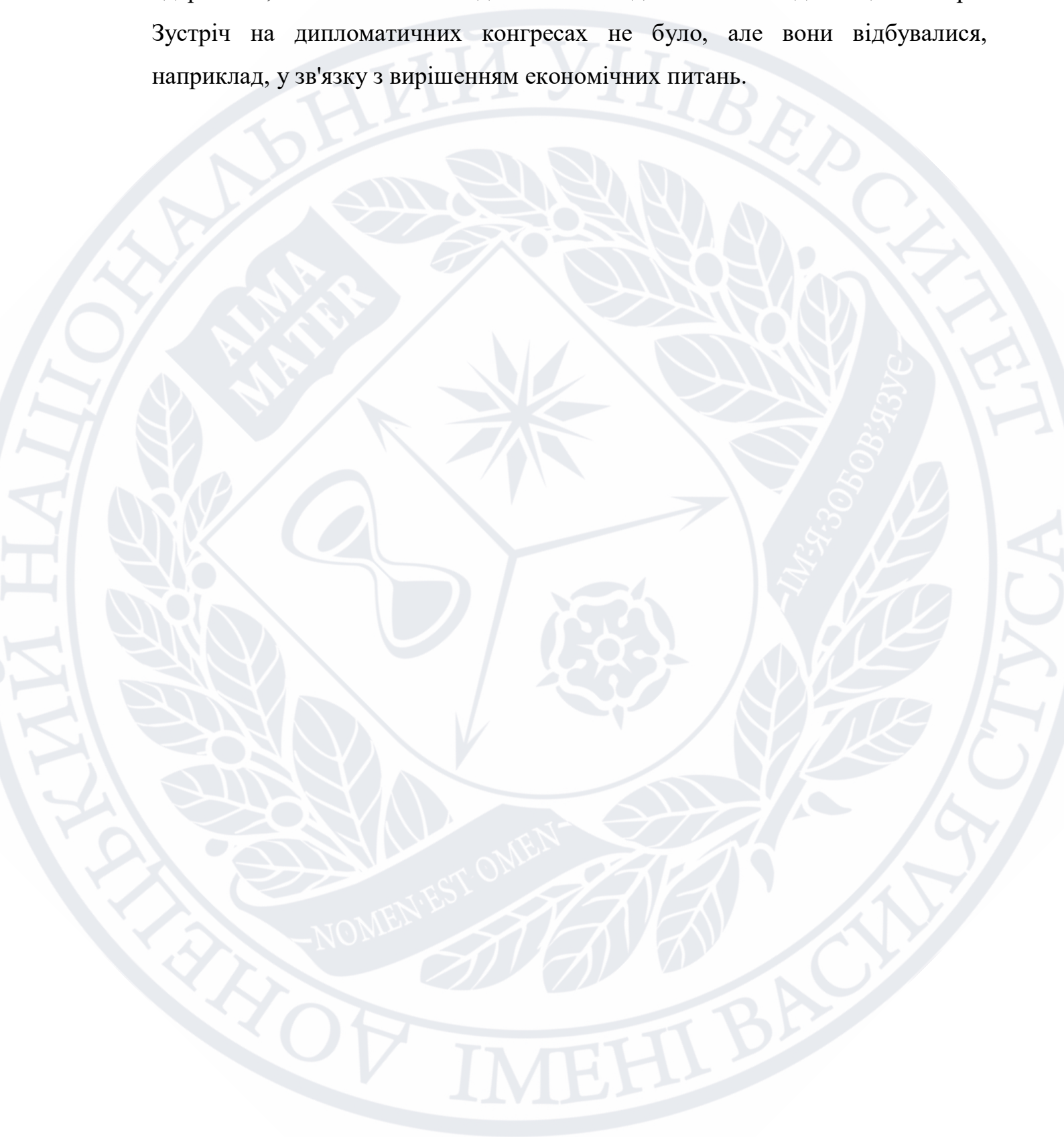
Положення Церкви на території Радянського Союзу було визначено загалом у Декреті про відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви від 23 січня 1918 р. Даний Декрет був конкретизований у Положеннях Всеросійського Виконавчого Комітету Ради народних депутатів РРФСР від 8 квітня 1929 р. Окремі пункти 68-ї статті, які торкалися прав людини, насамперед права віруючих наведені у Додатку Б.

Додаткові постанови та окремі інструкції до Закону 1929 р. показують, що у 1960-х і 1970-х рр. все ще існували релігійні об'єднання і віруючі здатні були часом знайти в Законі лазівки, щоб вижити. Після відносно ліберальних, незважаючи на боротьбу з релігією, 1920-х років, коли було ще можливе досить активне церковне життя – аж до публічних диспутів між атеїстами та християнами, – постанови нового Декрету про релігію мали привести, на думку багатьох сучасників, до загибелі РПЦ, принаймні, у її історично сформованому вигляді. Параграф 13 Конституції РРФСР від 1918 р. визнавав рівноправними «свободу релігійної пропаганди» та «свободу антирелігійної пропаганди». У поправці до цього параграфу від 1929 р. за віруючими визнається лише «свобода пізнання релігії», а за атеїстами залишалась свобода «антирелігійної пропаганди» [23].

Заміна в Законі поняття «свобода релігійної пропаганди» словами «свобода сповідання релігії» свідчить про те, що діяльність пов'язана зі сповіданням релігійних переконань, обмежувалась лише середовищем віруючих і під нею малось на увазі лише виконання релігійного культу дозволеної радянською державою. Позиції релігійних об'єднань та віруючих ще більше послабила ст. 124 «Сталінської Конституції» 1936 р., яка замість «свободи релігійних сповідань» (Конституція РРФСР 1929 р.) визнавала за ними право тільки на «свободу виконання релігійних культів», у той час як атеїстам було гарантовано право на «свободу анти-» [23]. Одночасно за наполяганням держави щодня скорочувалося число діючих церков і постійно зростала кількість заарештованих –єпископів, священників і віруючих.

У період із 1927 по 1958 рр. дипломатичні відносини між Святим Престолом і Кремлем все ще не були встановлені, тобто не було обміну посланцями офіційного чи напівофіційного рівня. Але інтерес до контактів спостерігався з обох боків. Пія XI і Пія XII дуже турбувала доля католиків, що живуть на радянській території, а Сталіну і Хрущову хотілося завоювати симпатії світової громадськості, використовуючи Римо-Католицьку Церкву, як загально визнаний моральний авторитет. Іноді з'являлися рідкісні

можливості для зустрічі представників матеріалістичної наддержави і тієї «держави», Засновник і Господь якої і сьогодні заявляє спадкоємцям Кесаря. Зустріч на дипломатичних конгресах не було, але вони відбувалися, наприклад, у зв'язку з вирішенням економічних питань.



РОЗДІЛ 3. СТАН РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ У ВОЄННИЙ І ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

3.1. Становище римо-католицької церкви в СРСР під час Другої світової війни

Під час Другої світової війни, римо-католицька церква в СРСР також зазнавала серйозних обмежень і переслідувань. Під час війни існувала певна тенденція до послаблення репресивної політики проти релігійних установ, у тому числі й римо-католицької церкви. Варто відзначити, що, незважаючи на це, репресії та обмеження на діяльність релігійних установ, включаючи римо-католицьку церкву, все ще існували.

Коли німецькі війська вторглися у межі Радянського Союзу, Святий Престол не висловився на підтримку жодної з воюючих сторін. З погляду Святого Престолу в даному випадку та й інша воюючі сторони були відкритими ворогами Церкви, «сатанинська ідеологія» яких була явною загрозою християнській вірі.

Доменіко Тардіні справедливо зазначив, що Папа досить часто засуджував комунізм на початку 1941 р., у той час, коли його ще не могли дорікнути, що він втручається в політику. Однак після нападу Гітлера на Радянський Союз він уже не міг засудити комунізм, не засудивши одночасно націонал-соціалізм як антицерковний світогляд. Це могло б викликати по відношенню до нього закид у тому, що він висловлює політичні оцінки з партійною однобічністю. Тардіні заявив, що хоча комунізм і є заклятим ворогом Церкви, проте свастику не слід змішувати з хрестом хрестоносців (щоправда, націонал-соціалізм намагався за допомогою масштабної пропаганди – особливо на адресу фламандців-католиків і німців-євангеліків – представити війну проти Росії як хрестовий похід християн проти атеїзму). При цьому державний секретар Ватикану відразу після нападу Гітлера на

Радянський Союз розпочав розробку планів направлення священників до «звільнених» регіонів.

Кардинали Тардіні та Мальйоне вели переговори з генеральним настоятелем Товариства Ісуса Ледуховським, капуцином да Велле та Василіаніном Ткачуком про направлення місіонерів у ті області, які були окуповані італійськими, румунськими або угорськими військовими. Лише православному духовенству верховне командування Вермахту в окупованих областях дало дозвіл здійснювати пастирську роботу, і в тих районах, які були зайняті німецькими військами, цього припису дотримувалося. Ватикан, однак, вважав православних священників схизматиками. З боку уряду Німецького рейху така перевага православного духовенства була свідомою безцеремонністю по відношенню до Папи, на помсту за те, що той, як висловився нунцій у Берліні Орсеніго, не став прикривати своїм церковним авторитетом проголошений націонал-соціалістами хрестовий похід. Орсеніго, проте, через державного секретаря барона Ернста фон Вайцзекера спробував отримати перепустки для двадцяти католицьких священників, щоб вони отримали доступ зі звільнених балтійських держав на окуповані території Радянського Союзу. Він обґрунтував свій запит тим, що дозволу на в'їзд було видано такій кількості православних священників [13].

Влітку 1942 р. архієпископською резиденцією на Малісбаан в Утрехті було отримано листа, автором якого був Орсеніго, апостольський нунцій у Берліні. Орсеніго відав і справами нунціатури в окупованих Нідерландах, відколи акредитований при Королівстві Нідерланди пронуцій Паоло Джоббе у зв'язку з нападом Гітлера на нейтральну Голландію в травні 1940 р. залишив свою посаду в Гаазі. Архієпископ Утрехта, Ян де Йонг, не вірив своїм очам, читаючи листа нунція з Берліна.

Де Йонг відповів, що ще влітку в Нідерландах пройшла пропагандистська акція з метою вербування фермерів для України. Ще тоді єпископи висловлювали серйозні побоювання, чи ця акція не є підтримкою націонал-соціалізму, ворожа налаштованість якого стосовно християнства

загальновідома. Внаслідок цього в галузі церковних інтересів не можна сподіватися на будь-які гарантії або безпеку [12, с. 160].

Кардинал Мальйоне через апостольського нунція в Бухаресті, Андреаса Кассуло, доручив ректору Духовної семінарії в Яссах Маркусу Глазеру вирушити до Придністров'я, області між Дніпром та Бугом поблизу Одеси. 10 вересня 1941 р. лист Мальйоні прийшов з Риму до Бухаресту, і незабаром нунцій повідомив Рим, що маршал Іон Антонеску дав католицькому ректору дозвіл не лише на відвідування, а й на постійне місце проживання у згаданій місцевості. Рим хотів спочатку зібрати інформацію про становище католиків, що розрізнено там, і про те, що можна для них зробити. У серпні 1941 р., тобто незадовго до того, як було надіслано запит щодо Глазера, німецьке посольство в Бухаресті категорично заявило міністру Румунії у справах культів, що католицьким священикам в зайнятій німецькими військами області Росії в'їзд ні в якому разі не може бути дозволений.

Єпископи Слосканс і Матуленіс, які жили в еміграції в Латвії, спробували повернутися у свої єпархії на радянській території, зайнятій військами німецького Вермахту, але, звичайно, не отримали цього разу рішення від німецької окупаційної влади. Після цього Слонканс, який був генеральним вікарієм Мінської єпархії, але змушений жити в Ризі, намагався послати до Мінська єзуїта з Нідерландів, Йоганна Піперкорна, який також жив у Ризі, як тільки німецькі війська просунулися досить далеко на Схід. Піперкорн виїхав із Риги і зник назавжди. Кожен, хто без дозволу на проживання опинявся на окупованій території, а особливо якщо з'ясувалося, що він навмисне прибув туди нелегально, у кращому разі ви зазнавали заслання, але частіше арешту; іноді на нього чекала і найгірша доля. Щоправда, окремим католицьким священикам на територіях, окупованих румунськими чи угорськими військами, вдавалося займатися пастирською діяльністю.

Кардинал Тардіні, секретар Комісії з надзвичайних церковних питань, направив представнику Президента США в Римі Майрону Тейлору ноту,

датовану 17 вересня 1941 р., про загрозу миру з боку комунізму. Ця дипломатична нота була миттєвою реакцією на послання Рузвельта Папі від 3 вересня 1941 р., в якому справа зображалася таким чином, що нібито Пій XII не побачив більш вигідного становища Церкви при Сталіні – всі храми там безперечно відкриті для віруючих. При цьому була підкреслена відкрита ворожість Гітлера до Церкви. Після раптового оголошення Гітлером війни 11 грудня 1941 року, що послідував за нападом Японії на Перл Харбор 7 грудня 1941 р. Рузвельт терміново потребував підтримки католиків США, щоб підняти патріотичний дух у своїй країні [12, с. 165].

Наприкінці вересня 1941 р. Вільям Еверелл як представник Рузвельта протягом тижня вів у Москві переговори з Молотовим і Сталіним. Йшлося про підтримку Сполученими Штатами Америки росіян у війні проти гітлерівської Німеччини. На прохання Тейлора він включив у переговори питання про політику щодо релігії та про можливі варіанти її здійснення. Заступник радянського міністра закордонних справ Лозовський 4 жовтня погодився з думкою Рузвельта про те, що релігія як у Радянському Союзі, так і поза ним має велике значення для підвищення патріотичного духу в країні. Після бесіди Патріаршого Місцєблюстителя Сергія зі Сталіним 4 вересня 1943 р. становище РПЦ дещо покращилося.

У положенні Католицької Церкви ні до, ні після цієї важливої для православ'я дати жодних змін не відбулося. Саме тому увага всіх католиків Вселенської Церкви дедалі більше концентрувалася на становищі їх переслідуваних побратимів у Радянській Росії та на становищі віруючого російського народу загалом.

25 березня 1943 р. в папському Інформаційному бюро було зроблено ще один протокольний запис, наступного дня – запис про план встановлення прямих зв'язків із Радянським урядом. Момент для здійснення цих перших кроків був несприятливий, оскільки преса розпочала спеціальну кампанію з метою створити враження, ніби зі свободою віросповідання, хоч і в обмеженому масштабі, все гаразд. Майже в цей час було прийнято рішення

звернутися з питанням про військовополонених безпосередньо до народного комісару освіти РРФСР Володимира Петровича Потьомкіна. Але цей план виявився нездійсненим. 29 квітня 1943 р. Монтіні власноручно зробив послід: «dilata», тобто «відкладено». 31 березня 1943 р. Мальйоні доручив Ронкаллі знайти можливість вступити в контакт з Червоним Хрестом Румунії, делегація якого на той час перебувала з візитом в Анкарі, і спробувати дізнатися про долю військовополонених, що перебувають у Росії. Як послугу у відповідь він міг би пообіцяти надати інформацію про російських військовополонених, тисячі яких знаходилися на той час в італійських таборах. Таку пропозицію Ронкаллі мав зробити у тому випадку, якщо посередники та їх адресати готові будуть піти на це. Того ж дня Ронкаллі змушений був повідомити Мальйоні, що радянське посольство в Анкарі відмовляється вступати в будь-який контакт з апостольським легатом. Але пізніше, 22 травня 1943 р., він повідомив, що у нього відбулася розмова з секретарем нідерландського посольства Віссером, який стверджував, що підтримує дружні стосунки з Виноградовим. Він виявив готовність при нагоді рекомендувати йому Ронкаллі як приємну людину. Діяльність Ронкаллі увінчалася успіхом: його запросили до нідерландського консула. До цього консул мав розмову з Виноградовим про Ронкаллі. Виноградов у ході бесіди дав зрозуміти Ронкаллі, що він і його посольство розуміють гуманні мотиви діяльності Святого Престолу, що має на меті поліпшення становища військовополонених, але зараз з Москви приходять настільки несприятливі вказівки щодо діяльності Святого Престолу, що будь-яка домовленість через цю позиції Москви від початку приречена на невдачу. До речі, таку негативну позицію Москва зайняла не лише стосовно Святого Престолу, а й усіх, хто намагався втрутитися в питання «звернення з військовополоненими», уточнив Виноградов. На його думку, краще поки не займатися цим питанням. Виноградов пообіцяв, що пізніше, за зручного випадку, він знову спробує представити цю справу своєму уряду для розгляду і сподівається на більш сприятливий результат. Через два місяці Ронкаллі вже володів інформацією

про війська полонених, які перебувають у Росії 13 липня 1943 р. Державний секретаріат звернувся з проханням до Надзвичайного представництва Японії при Святому Престолі через японського посла в Москві, Натака Сато, сприяти в отриманні інформації про німецьких та італійських військовополонених, які опинилися в Росії, 7 вересня 1943 р. за зроблені зусилля, але, на жаль, японська місія виявилася безуспішною [13].

21 червня 1944 р. під час неофіційної зустрічі з Майроном Тейлором, представником США, Пій XII говорив про небезпеку атеїстичного комунізму, що становив загрозу для країн Балтії, для Польщі та для всіх балканських держав. Саме тоді, разом із радянськими військами, що йдуть слідом за німецькою армією, що відступає, зі Сходу на Захід стала насуватися і отруйна хмара комуністичної ідеології. Багаторічна практика спілкування з радянською політикою щодо Церкви не давала Святому Престолу приводу для райдужних надій на майбутнє. Всі повідомлення, які надійними шляхами надходили до Риму, вказували на те, що нема чого й думати про місіонерську діяльність Католицької Церкви в межах радянської території. 13 липня 1944 р., після однієї з бесід з Тейлором, Тардіні зробив запис про те, що його співрозмовник наполегливо радить Святому Престолу при розбудові повоєнної Європи співпрацювати з Радянським Союзом. Тардіні відповів, що Святий Престол не має довіри до Радянського уряду. У порівнянні з довоєнним часом не спостерігається жодного поліпшення становища віруючих. Наприклад, цілком обґрунтованою була тривога литовської делегації, яка звернулася до Папи у зв'язку зі своїми побоюваннями з приводу швидкого повернення росіян до Литви, жителі якої перенесли у 1940/1941 рр. чимало страждань, а багато депортували до Сибіру: якщо російські повернуться, вони принесуть із собою ще більші біди. Зневірившись, литовська делегація внесла таку пропозицію: при клопотанні Папи перед союзниками битися установи Тимчасового уряду Литви, яка спиралася б на підтримку Великої Британії та США. Але долю Литви та інших держав Східної Європи було вже вирішено. На зустрічах країн-переможниць у Тегерані та в Ялті було затверджено нові

кордони, як політичні, так і сфер впливу. Сталін при цьому відхопив собі ласі шматки [19].

Інформаційне бюро Євреїнова у Римі не обмежувало своєї діяльності турботою про військовополонених та його сім'ях; воно було тим вузловим пунктом, куди стікалася інформація про життя і страждання віруючих, що знаходяться на території під радянським контролем, – пунктом де вона оброблялася і розсилалася в різні сторони. Головною турботою, природно, були радості та біди католиків, як латинського, так і візантійсько-слов'янського обрядів. Була ретельно встановлена також і ціла палітра відтінків пропаганди про Папу як символ Католицької Церкви. Її спектр простягався від твердження, що «Папа налаштований по-профашистськи», до тези, що «Папа є найважливішим партнером з переговорів, якого Сталін після війни відвідає в Римі, він – моральна сила, яку шанують радянські правителі». Останнє здивований апостольський легат у Тегерані почув від посла Польщі у Москві, Станіслава Кота, який, перервавши свій політ із Москви до Лондона і 5 серпня 1942 р. відвідав Тегеран. Таким чином Папа міг вважати себе досить добре поінформованим, щоб у переговорах з Майроном Тейлором і Гарольдом Тітманом, представниками Рузвельта, пред'явити незаперечні факти про дійсне становище Церкви в Радянському Союзі. Тим самим Папа та його найближчі співробітники, Мальйоне і Тардіні, намагалися зірвати завісу з очей мрійливого оптиміста Рузвельта і пояснити йому дійсну ситуацію. Про оптимізм Рузвельта ходили різні чутки. Називалися різні його причини: від дезінформації та легковірства до таємних задумів масонів.

Граф Андрій Шептицький, Галицький Греко-Католицький митрополіт, 3 серпня 1941 р. через одного угорського офіцера передав папській нунції в Будапешті інформацію про свій досвід спілкування з радянським режимом. 22 червня 1942 р. він повідомив кардиналу Тиссарану про Синод єпископів, що проходив з 9 по 15 червня у Львові під час його окупації німецькими військами. Йосипу Сліпому, екзарху Великої України, який перебуває в Римі, під час німецької окупації вдалося отримати звіт про становище уніатів в

Україні. Апостольський легат у Бейруті Ремі Лепре 9 липня 1942 р. відправив до Риму звіт, в якому йшлося про сприятливий розвиток радянської політики щодо релігії; відзначалося навіть деяке зближення з Католицькою Церквою. Але в основі цього повідомлення лежала інформація, що виходить з не дуже надійного джерела: Робер Гарро, посол Вишистського уряду Франції в Москві. 8 серпня 1942 року з приводу цього повідомлення Тардіні зробив такий запис: «Інформація, що знаходиться в розпорядженні Святого Престолу, не збігається з відомостями, що містяться в даному звіті. Якщо вони все-таки відповідають дійсності, то це означає, що Радянський уряд лише виконує свої обов'язки. Через невгамовну люту атеїстичну пропаганду і переслідування віри, особливо віруючих католиків, немає приводу для оптимізму» [49].

У відповідь на меморандум, що містить перспективи на післявоєнний час, який передав Папі Тейлор. Пій XII вручив йому ноту, в якій висловив свої побоювання з приводу того, що народи, які в результаті війни потрапили в залежність від Радянського Союзу, втратять свій суверенітет. Після аудієнції у Пія XII 29 грудня 1944 р. Гаральд Тітман, уповноважений США при Святому Престолі, писав 5 лютого 1945 р. Папі, що зрештою комунізм – це внутрішня справа Радянського Союзу і що він бере на себе сміливість стверджувати, що якщо якась або країна хоче бути комуністичною, отже, для цього існують вагомні причини.

Послу Великобританії при Святому Престолі Годолфіну Френсісу Осборну д'Арсі був вручений меморандум, складений на основі відомостей, зібраних асумпціоністом отцем Леопольдом-Марія Брауном, капеланом посольства в Москві, про становище Церкви в Радянському Союзі. 23 березня 1943 р. державний секретар кардинал Мальоне заявив британському послу Осборну, що «зараз над Європою нависла загроза російської гегемонії, панування якої буде таким самим як німецьке. а, може, ще гірше...» Тардіні в ноті, призначеній для Осборна підкреслив свої побоювання з приводу того, що комунізм надзвичайно швидко пошириться на більшій частині Європи і

поставить під загрозу існування західноєвропейської культури та християнства в цілому, аж до їх знищення.

Апостольський легат у Вашингтоні Чиконьяні переслав Мальйоні датоване 15 березня 1944 р. повідомлення про зустріч Вільяма Еверелла Гаррімана, керівника Особливої місії США в Москві, зі Сталіним, яка відбулася 29 лютого 1944 р. Сталін висловився в тому сенсі, що взагалі не хоче мати жодних справ, тому що ця міжнародна організація при відновленні участі в переговорах завдасть ще більше труднощів, ніж якщо вона взагалі не братиме в них участі. Отже, Сталін побоювався, що після війни зростає сила народу, а разом з нею – і його вплив на можновладців; тоді років через 20 Католицька Церква може стати найвпливовішою в Росії [50]. Мальйоне висловив подяку за це відносно радісну звістку і помітив, що він не може зрозуміти, які факти можуть переконати Святий Престол у тому, що комунізм може визнати свободу віросповідання, не кажучи вже про те, щоб гарантувати її. Таким чином, оптимісти не знайшли в Мальйоні одностудця у своїх мріях про золоті часи після війни. Він пояснив свою думку зауваженням, що Гарріман може дозволити собі мати власну думку. 23 березня 1944 р. нунцій у Бухаресті Андреас Касуло передав Мальйоні інформацію про становище католиків у знову захопленої радянськими військами Трансністрії, тобто. у тій області, яка була довірена єпископу Марку Глазеру як апостольському візитатору, єпископу Ніколаусу Пігеру та священникам: єзуїту П'єтро Леоні та асумпнаціоналісту Жану Ніколаусу.

Тим не менш, під час війни, становище римо-католицької церкви в СРСР було складним через вплив загальної військової ситуації та політичних рішень радянського уряду щодо релігії. Такі фактори впливали на активність церковних служб, розповсюдження релігійної літератури та самі можливості провадження релігійної діяльності у цей період.

Важливу роль у становищі римо-католицької церкви СРСР та на відносини з Ватиканом відіграв Помісний Собор. Помісний Собор розпочав свою роботу 31 січня 1945 р. Такого повноважного зібрання духовництва та

мирян не було з 1918 р. історичне значення Помісного Собору 1945 р. не обмежувалося виборами Патріарха і прийняттям «Положення про управління РПЦ», яке упорядковувало церковно-парафіяльне життя. Собор повинен був показати представникам православних церков, зарубіжним гостям, мирянам зростаючу міць та авторитет РПЦ в СРСР, а також реальні претензії Московської Патріархії на керування усім православним світом. Це було надзвичайно важливим для уряду СРСР за умов політичної конфронтації з Ватиканом, що намітилася вже тоді. Побоюючись можливості переходу уніатського духівництва до католицизму, радянське керівництво взяло курс на ліквідацію Уніатської церкви в СРСР та приєднання її до РПЦ. Тому Рада у справах РПЦ під особистим контролем В.М.Молотова, скориставшись подальшим поживленням релігійного життя після проведення Помісного Собору та зрослим серед віруючих авторитетом РПЦ, розробила заходи щодо відриву парафій уніатської церкви від Ватикану та наступного їх приєднання до РПЦ, які були успішно втілені до життя на зініційованому Львівському Соборі 1946 р. Так, весною 1945 р. Рада у справах РПЦ при РНК СРСР доповідала уряду, що РПЦ «у теперішній час може і повинна зіграти роль у боротьбі проти римо-католицької церкви і проти уніатства». Задіяність усіх владних ланок, аж до найвищого рівня, свідчить про те значення, яке радянська влада надавала «новій» церкві у «новій» політиці, відбувались утиски з боку радянської влади представників неправославних конфесій. Декларуючи рівність віруючих усіх релігійних течій, радянська влада насправді проводила жорстку політику уніфікації релігійного руху, легалізуючи фактично лише православну церкву.

3.2. Стан католицької церкви у СРСР в перші повоєнні десятиліття

Протягом перших повоєнних десятиліть у Радянському Союзі, католицька церква зазнавала серйозних обмежень та переслідувань з боку влади.

Одним з наслідків Другої світової війни стала лібералізація та легалізація релігійного життя в СРСР. Від другої половини 1943 року починається процес інституціоналізації нової релігійної політики Сталіна. Напередодні відкриття Другого фронту Сталін намагався показати союзникам, що він продовжує виконувати домовленості. 14 вересня 1943 року було створено Раду у справах Руської православної церкви, а 19 травня 1944 року утворено Раду в справах релігійних культів (далі РСРК). Таким чином Сталін залишив церкву під контролем держбезпеки, а для всього зовнішнього світу підносив це так, як це хотіли чути західні демократи. Пізніше ілюзії були розвіяні, а у 1960-х роках багато західних діячів заговорили про те, що Ради по суті є підрозділами відділу КДБ, які займаються справами «церковників і сектантів» [6, с.161-162].

Контроль над релігійним життям, окрім Ради у справах РПЦ та РСРК покладался на контррозвідувальне управління НКДБ СРСР та його підрозділи в наркоматах республік. До основних об'єктів агентурно-оперативної роботи підрозділів належали: 1) православне духівництво (тихоновсько-сергіївська, обновленська, автокефальна, грузинська, українська церкви); вірмено-григоріанська, католицька, лютеранська церкви; 2) мусульманські, буддистські, іудейські служителі культу та язичники; 3) сектанти (євангелісти, баптисти, п'ятидесятники, старообрядці, та ін); 4) містичні течії (теософи, антропософи, масони, спірити). Зусилля спрямовувались на виявлення фактів співпраці членів релігійних громад з окупантами, ліквідацію антирадянських формувань серед церковників та сектантів, фактично це було коригування релігійного життя, намагання підвести його до відповідності з ідеологічними настановами. Органи держбезпеки займались розвідувально-інформаційними заходами, контролем за ситуацією, проводили масштабні операції по ліквідації цілих громад.

Однак, у найскладніші періоди відносин між Святим Престолом і Кремлем все ж таки знаходилися священики, завдяки ініціативі яких мали місце хоч якісь контакти. Священики Оме, Флоран, Гавліна, Орлеманський,

Балоог і Редінг їхали до Москви не за дорученням їх начальників або церковної влади, навпаки, їхнє керівництво, навіть на найвищому рівні, дивилося на них з недовірою та несхваленням, оскільки зараз ту дізнавалося про їхні спроби вже заднім числом. Але вони привертали загальну увагу. Те, що вони змогли потрапити в СРСР вибралися звідти неушкодженими, надзвичайно доброзичливе суспільне ставлення до них – все це викликало не лише інтерес чи здивування, а й численні дискусії. Прихильники та противники діалогу з радянською владою відстоювали свої позиції.

Важливість ведення діалогу була оцінена обома сторонами досить пізно, у період з 1958 по 1978 р. Саме в ці роки почав поступово розвиватися діалог між Святим Престолом та Кремлем, між Святим Престолом та Московським Патріархатом. Коли кардинал Ронкалі у 1958 р. став Папою Іоанном ХХІІІ, такий розвиток стосунків він не міг передбачити. Події початку 1958 р. не давали підстав для надій. У тому році Хрущов розпочав антирелігійну кампанію, яка тривала до 1962 р. З 1958 по 1963 рр. тільки в одній Україні було закрито для богослужінь тисячі церковних будівель, що належали офіційно діючій РПЦ. Майже відразу після обрання нового папи поповзли чутки про те, що він дотримується негативної позиції стосовно комуністичної ідеології, що вже стала для Католицької Церкви традиційною. Керівник Відділу зовнішніх церковних зносин Московського Патріархату, митрополит Подільський Никодим, у своїй промові на першій «Всехристиянській мирній асамблеї» у Празі (13.-18.06.1961) послався на «владолюбні устремління пап». Він сказав: «Не випадково прірва між Ватиканом і прогресивним людством з кожним днем стає все глибшою. Нам здається, що неминучий конфлікт між віруючими католиками з одного боку та керівництвом Ватикану – з іншого. Конфлікт вже розпочався – з ліквідації уніатства, яке, як, наприклад, Брестська унія (1595–1596 рр.), служило для Ватикану мостом на Схід. Ватикан шукає вихід із становища. Одним із таких заходів стало скликання Другого Ватиканського Собору. Понад 700 церковних діячів з усіх країн світу у різних комісіях та секретаріатах, створених Папою Іоанном ХХІІІ, ведуть підготовку Собору.

Ведуться переговори з іншими Церквами. Однак ясно, що Собор не об'єднає християн, а розділить їх за тими ж політичними ознаками, які з давніх-давен для Ватикану були вирішальними. Ми знаємо також, що противники мирного співіснування різних систем і народів звинувачують Російську православну церкву в тому, що вона стала на службу політичним інтересам і зійшла зі шляху Христового, кожному, хто хоч трохи стикався з життям нашої країни та Церкви, ясно, наскільки абсурдні ці закиди. Громадське життя нашої країни справді будується на засадах високої гуманності та справедливості. У нас ліквідовано експлуатацію людини людиною; турбота про добробут народу, про його здоров'я, освіту та безпеку зведена в ранг закону. Російська православна церква підтримує і благословляє цю благородну діяльність уряду нашої країни, роблячи це виключно з релігійних спонукань, і вчить віруючих християнському ставленню до навколишнього світу».

Радянський атеїзм виявив себе у відносинах зі Святим Престолом спочатку як один із недоторканих елементів комуністичної ідеології. Католицьке розуміння догматичного вчення про Церкву та істинну релігію тривалий час виключало можливість справжнього діалогу між ними. Переговори, щоправда, велися, в тому числі й про те, щоб полегшити становище віруючих, і було досягнуто компромісів, але все це відбувалося виключно виходячи з опортуністичних мотивів. З комуністичної точки зору релігії немає місця у соціалістичному суспільстві. Будь-яка форма релігійності сприймалася виключно як пережиток минулого, який має зникнути, як доказ того, що комуністам ще не вдалося повністю втілити в життя комуністичне вчення. Існування релігії було для комунізму свідченням того, що він ще не дозрів, що він знаходиться на самому початку свого розвитку, ходить, так би мовити, у дитячих штаних. Було пройдено довгий шлях, поки в жовтні 1990 р. перед набранням чинності Законом СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» головне атеїстичне видання «Наука і релігія» та подібні журнали в республіках відмовилися від своїх атеїстичних претензій як непорушної аксіоми.

З 1917 р. існувало три основні методи антирелігійної пропаганди: жорсткі акції: закриття церков, виправні табори та тортури; останнім такі методи практикувало уряд Хрущова (1958-1964); припущення, що подальше будівництво комунізму викликає поступове руйнування економіки капіталізму і відмирання Церкви як його надбудови. Ця теорія так і залишилася чистою академічною спекуляцією; науково-атеїстична пропаганда, без образу почуттів віруючих. Цей метод став посилено застосовуватись після Хрущова [49].

У 1958 р. негативне ставлення радянського уряду до релігії посилювалося. За Хрущова невелике поле дії, яке Сталін відвів Православній Церкві в 1943 р. через труднощі у війні – дозвіл на вибір Патріарха, посвячення нових єпископів, відкриття 8 духовних семінарій і двох академій, згода на існування монастирів і парафій і навіть на відкриття нових була різко обмежена. Перший номер журналу «Наука та релігія» вийшов 1959 р.

25 та 26 листопада 1963 р. у Москві пройшло засідання Комісії з ідеології ЦК КПРС. Головуючий Леонід Іллічов подав доповідь на тему про науковий світогляд і про атеїстичне виховання. У ньому було зроблено оцінку положення Церкви та запропоновано методи боротьби з нею, а також проект нового стратегічного плану. З 1943 р. стало ясно, що Католицька Церква легко пристосовується до змін у сфері соціального життя.

Кампанії 1958 та 1963 рр. були широко задуманими спробами атеїстичної Радянської держави знищити релігію. Потім воно поступово дійшло висновку, що доречнішим зараз був би діалог між марксистами і християнами. Ці репресивні заходи спричинили значне скорочення кількості прихильників католицької церкви в СРСР у цей період. Точні цифри можуть варіюватися залежно від різних джерел та методів вивчення, проте це був час великого переслідування церковних структур та вірян, що суттєво вплинуло на стан католицької церкви в Радянському Союзі протягом перших післявоєнних десятиліть.

3.3. Активізація інституцій римо-католицької церкви у Радянському Союзі у період перебудови

Процес активізації інституцій римо-католицької церкви у Радянському Союзі під час перебудови був важливим та цікавим періодом в історії церковних структур. Цей час характеризувався певними трансформаціями та нововведеннями, які вплинули на діяльність та становище церкви. Під час перебудови, починаючи з середини 1980-х років, спостерігалось певне послаблення репресивних заходів щодо релігійних організацій, у тому числі й католицької церкви. Влада дозволяла більшу свободу для діяльності церковних установ, що сприяло активізації інституцій РКЦ.

24 січня 1979 р. Папа Іван Павло II дав особисту аудієнцію міністру закордонних справ Радянського Союзу Андрію Громику. Ще 4 жовтня 1965 р. у Нью-Йорку Громико був представлений Папі Павлу VI після його промови на Генеральній Асамблеї ООН. Після цього Громико зустрічався з Папою у Ватикані 27 квітня 1966 р., 14 листопада 1970 р., 21 лютого 1974 р. та 28 червня 1975 р. Жоден з попередників Громики не мав таких частих контактів зі Святим Престолом, жоден ніколи не подав руки Папі. Жоден радянський міністр закордонних справ до нього не наблизився до Риму ближче [60].

Бесіда 24 січня 1979 р. проходила без перекладача; вона тривала дві години. ТАРС повідомило про це: «Андрій Громико, член Політбюро ЦК КПРС, який зараз перебуває зі службовою місією в Італії, в середу відвідав з візитом Ватикан і зустрівся з Папою Іваном Павлом II. Відбувся обмін думками з питань послаблення напруженості між народами та підтримки миру». Німецьке видання «Оссерваторе Романо» від 2 лютого 1979 р. додає: «Темами розмов під час зустрічі між Папою та Громики були: мир, мирне співіснування, міжнародне співробітництво, становище Католицької Церкви в Радянському Союзі». Папа сподівався, що результатом цієї зустрічі стане полегшення становища католиків у Литві, дотримання свободи віросповідання в інших радянських республіках. Можливо, тоді обговорювалася і запланована

Папою поїздка до Польщі. Встановлено, що саме після цієї розмови між Громико та Папою Варшава дала свою згоду на візит Папи. Було досягнуто певної домовленості між представниками Папського Секретаріату зі сприяння християнській єдності та РПЦ під час зустрічі в Загорську 4-7 червня 1973 р. Насамперед другий пункт досягнутої домовленості наполегливо пропонував обмін думками: «Можливість і необхідність співпраці з невірогідністю. Це стосується широкої сфери діяльності... Конкретним прикладом цього можуть бути спільні зусилля зі збереження миру між людьми і народами, знищення расових бар'єрів, економічного розвитку суспільства і народів» [54].

27 березня 1985 р. Громико знову було прийнято Папою. Про зміст цієї розмови подробиць не повідомлялося. Можливо, що й цього разу – як і при попередніх зустрічах Громико з Папою Павлом VI і Іваном Павлом II – обговорювалися питання безпеки та миру між народами на Землі, а також становище католиків у Радянському Союзі. Водночас закономірним є питання, що пише сам Громико про цю другу розмову з Іваном Павлом II [50].

Коли Папа запропонував йому викласти «погляди своєї країни на міжнародну обстановку і на те, що потрібно зробити, щоб запобігти ядерній катастрофі», Громико відповів: «Ватикан, як нам здається, використовує далеко не всі свої можливості у боротьбі за мир. Знаємо, що раніше з його боку робилися заяви на користь мобілізації сил віруючих на цю боротьбу, проте в останні роки такі висловлювання стали рідшими і біднішими. У деяких країнах хочуть перетворити небо на джерело страшних бід для людей, а то й їх загибелі. Я уважно спостерігав як за самим главою Католицької Церкви, так і за кардиналом Казаролі та архієпископом Сильвестріні, який був присутнім на бесіді. Співрозмовники не висловили будь-якої образи чи збентеження тим, що було їм сказано. Навпаки, Папа зауважив: «Ми ставимося до ваших слів із повним розумінням... Ватикан бажає зібрати повну інформацію з цієї гострої проблеми, і своє слово він ще скаже»... Папа... висловив у тактовній формі деяку заклопотаність: «Католики в СРСР все ж таки відчувають якість

обмеження прав, чи не так?» Папа спокійно слухав наші роз'яснення, і до цієї теми ми більше не поверталися» [30].

Коли у 1982 р. у Римі проходила асамблея Європейського міжпарламентського союзу, її учасники були прийняті Папою. Радянська делегація теж була представлена тодішнім радянським послом при Квіріналі Микитою Рижовим, який у 1972 р., під час попереднього засідання Асамблеї, демонстративно відмовився бути присутнім на прийомі у Папи. «Свобода», – сказав Папа у своїй промові, – це свого роду багатогранник. у якому свобода віросповідання становить одну з граней. Без повної свободи немає свободи віросповідання, без свободи віросповідання немає повної свободи». Після аудієнції Папа протягом кількох хвилин розмовляв російською мовою з керівником радянської делегації Віталієм Рубеном. 17 жовтня 1986 р. кардинал Казаролі був проінформований заступником міністра закордонних справ. Безсмертних про результати зустрічі Горбачова і Рейгана в Рейк'явіку. На запрошення РПЦ до Москви прибули високі представники Католицької Церкви: кардинал Йозеф Глемп, архієпископ Гнезненський і Варшавський, делегація Німецької Єпископської конференції, кардинал Хайме з Латинської Америки, делегація Бразильської Єпископської конференції. На святковому прийомі 10 червня 1988 р. на честь іноземних гостей, які прибули до Москви на святкування Тисячоліття Хрещення Русі, Кардинал Казаролі висловився на підтримку об'єднаної з Римом Української Греко Католицької Церкви як керівник делегації Ватикану високого рангу, що складалася із семи кардиналів. Сам Папа не зміг приїхати, тому що не було виконано поставлених їм умов. Казаролі хотів, щоб був почутий голос Святого Престолу, який намагається привернути увагу громадськості до питання про права Української Греко-Католицької Церкви. У готелі він зустрівся з представниками цієї Церкви, що, зрозуміло, не входило в офіційну програму візиту. Протягом півтори години українські католики розмовляли з кардиналами Казаролі та Віллебрандсом. Особисте послання Папи Горбачову містило, без сумніву, занепокоєння долею Церкви загалом, а також

становищем Католицької Церкви на всій території Радянського Союзу. Досі невідомо, чи не містило це особисте послання Папи запрошення для Горбачова відвідати з візитом Ватикан [29].

В останні роки існування СРСР контакти між РКЦ і СРСР ставали все більш активними. 22 травня 1988 р. було опубліковано апостольське послання «Euntes In mundum», яке стосувалося святкування тисячоліття Хрещення Русі. Вже через два дні наслідувала позитивна реакція на це послання з боку другого за значенням людини в радянському посольстві при Квіріналі. Валентин Богромазов дав зрозуміти, що не виключено можливості візиту Папи до Радянського Союзу. 19 квітня Папа звернувся до віруючих Української Греко-Католицької Церкви, знову ж таки через тисячоліття Хрещення Русі. 13 червня у Кремлі відбулася зустріч Кардинала Казаролі з Горбачовим. 10 липня Папа спільно з єпископами української католицької діаспори у соборі Св. Петра служив Літургію та висловив сподівання на майбутнє екуменічне вирішення питання щодо скасування нелегального становища Української Греко-Католицької Церкви в самій Україні.

У Відні (04.11.1988 – 15.01.1989). Архієпископ Сильвестріні, уповноважений Святого Престолу, виступив з промовою на захист свободи віросповідання у всіх 35 державах, які підписали Заключний акт у Гельсінкі. Він заявив, що не може мовчати про те, що серед цих держав є країни державного атеїзму, які протягом 40 років гарантують свободу віросповідання та совісті тільки на папері. 30 січня 1987 року Аудріс Бацкіс, другий секретар Ради Ватикану з громадських справ, надав список заходів, необхідних для здійснення свободи віросповідання, що складався з 10 пунктів. Ніколи ще до цього в процесі розвитку Гельсінської конференції Святий Престол не висловлював свою думку так ясно і недвозначно. Текст зокрема мав наступні пункти: 3) Кожна людина має право на релігійне навчання, як персонально, так і спільно з іншими; 4) Кожна релігійна спільнота повинна мати право створювати свою структуру відповідно до власних ієрархічних та організаційних принципів; 5) Общині має бути надано право навчати у своїх

власних навчальних закладах майбутніх священників і призначати їх у відповідності до потреб віруючих; 6) Кожна релігійна громада повинна мати право відповідно до потреб своїх віруючих будувати богослужбові будинки, релігійне значення яких має поважатися; 7) Релігійні громади повинні мати свободу обміну інформацією, видання, придбання та ввезення богослужбової та іншої релігійної літератури; 8) Вони повинні мати право на використання власних засобів масової інформації та мати доступ до різних суспільних засобів соціальної комунікації; 9) Віруючі повинні мати свободу зустрічатися з побратимами за вірою у своїй країні та за кордоном; ця умова повинна дотримуватися і для паломництв; 10) Кожен віруючий повинен мати рівні з іншими співгромадянами права в усіх сферах громадянського та соціального життя, не побоюючись дискримінації [5].

У Відні радянська делегація наполягала на своїй пропозиції про свободу атеїстичної пропаганди у всіх 35 країнах, що підписали Гельсінкський договір, включаючи, природно, і Ватикан. Але спроба експорту Ст. 52 радянської Конституції зазнала провалу.

Заключний документ, підписаний у Відні, домовленість за яким було досягнуто 15 січня 1988 р., містив більше подробиць щодо прав людини, ніж усі рішення за попередні 14 років після Заключного акта НБСЄ. Крім гарантій рівноправності віруючих та невіруючих, релігійні громади отримали право будувати будівлі для громадських богослужінь. Батькам було дозволено виховувати дітей відповідно до їхніх релігійних переконань. У всіх 35 країнах-учасницях слід, згідно з договором, негайно дозволити ввезення, друкування та розповсюдження релігійної літератури

У серпні 1988 р. Горбачов доручив Миколі Лунькову, радянському послу при Квіріналі, повідомити Папу про рішення XIX партконференції, що проходила в Москві з 27 червня по 27 липня 1988 р. На особистій аудієнції у Папи Луньков повідомив, що послання Папи Горбачову, передане йому Казаролі у червні 1988 р. у Кремлі, вивчається. Коли 7 жовтня 1989 р. по дорозі до Сеула (Кореї) літак пролітав над радянською територією, Папа дав вітальну

телеграму Горбачову: «Висловлюю Вашому Превосходительству мої сердечні побажання добробуту та щастя Вашим співвітчизникам. Молю Всевишнього про допомогу всьому радянському народові». Журналістам, які його супроводжували, Папа сказав: «Віра, релігійне життя знову прийде зі Сходу. Lux ex Oriente» [20].

9 січня 1989 р. Іван Павло II, виступаючи перед акредитованим при Святому Престолі дипломатичним корпусом, звернувся із закликом до Горбачова застосувати принципи розбудови й у релігійній сфері. 26 січня у Ватикані відбулася чотирихвилинна бесіда Папи з Андрієм Сахаровим та його дружиною Оленою Боннер, після якої вони відвідали кардинала Любачівського. У лютому радянський тижневик «Новий час», що виходить десятима мовами, опублікував три статті про східну політику Ватикану. У лютневому номері журналу «Наука і релігія» було надруковано біографію Папи Івана Павла II та зроблено аналіз його енциклік. 25 серпня Папа прийняв Юрія Карлова, особистого посланця міністра закордонних справ Радянського Союзу Шеварднадзе. Наступного дня сам міністр прийняв трьох митрополитів Російської Православної Церкви: Ювеналія, митрополита Крутицького та Коломенського. Філарета, митрополита Київського, та Філарета, митрополита Мінського. 14 вересня єпископ Української Церкви в США Василь Лостен, який одночасно є адміністратором Синоду Єпископів української католицької діаспори, попросив кардинала Віллебрандса про зустріч, щоб обговорити можливості екуменічного вирішення питання про Українську Греко-Католицьку Церкву [46].

29 вересня 1989 р. Іван Павло II прийняв присутніх на Собор єпископів діаспори і висловив надію на те, що їхні брати і сестри по вірі в рідній Україні скоро відчують радість повної свободи віросповідання і зможуть у єднанні зі своїми архіпастирями та з Єпископом, за своїм обрядом.

20 жовтня 1989 р. Горбачов у Кремлі прийняв посланця Папи Анджело Содано, який передав главі Кремля пропозиції Папи щодо покращення відносин між Святим Престолом і Кремлем з метою вирішення проблем

католиків, які живуть на території Радянської Держави. 26 та 27 жовтня у Женеві засідала Комісія ООН з прав людини. На одній із прес-конференцій радянська делегація відповідала на запитання щодо віруючих Української Греко-Католицької Церкви. Керівник делегації міністр юстиції Радянського Союзу Яковлев сказав, що це питання, яке насамперед має бути вирішене самими Церквами, порушеними конфліктом. 2 листопада делегація Святого Престолу під керівництвом кардинала Віллебрандса знаходилася в Москві, щоб обговорити з керівництвом Російської Православної Церкви можливість вирішення деяких відкритих питань, насамперед правове становище Української Греко-Католицької Церкви та передачу їй церковних будівель. Таким чином, на найвищому рівні з 1987 по 1989 рр. на порядку денному постійно стояли питання щодо Української Греко-Католицької Церкви. Це стосується співбесід представників Святого Престолу з представниками як державної влади, так і Російської Православної Церкви. Вирішення цих питань можна вважати передумовою для візиту Папи до Радянського Союзу і першорядною і невідкладною умовою для подальшого ведення зупиненого з 1989 р. діалогу між Святим Престолом і РПЦ.

З 18 по 20 жовтня 1989 р. в Клінгенталі біля Страсбурга проходили переговори між делегацією Папської ради з діалогу з невіруючими та представниками радянського Комітету НБСЄ. Темою переговорів була роль культури у побудові Загальноєвропейського дому. Керівник делегації Ватикану кардинал Пупар зауважив, що протягом трьох років після зустрічі в Будапешті, незважаючи на добру волю всіх учасників, виявилось, що погляди обох делегацій далеко розходяться, а загальних пунктів є лише небагато. «Але сьогодні ми дійшли такого стану речей, що проблема свободи віросповідання як би сама собою поставлена в центр уваги конференції та переговорів». Це можна сказати і про інші актуальні теми: існування різноманіття думок, свобода вираження думок, свобода об'єднань тощо.

Справа пішла ще далі: 1 грудня 1989 р. відбулася особиста зустріч Івана Павла II та Горбачова. Кремль та Ватикан домовилися про встановлення

дипломатичних відносин. Горбачов підкреслив, що «всім» віруючим буде конституційно гарантовано право на «задоволення їхніх релігійних потреб». Представники обох держав мали розпочати обговорення деталей двосторонньої угоди. Святий Престол та Радянський уряд вирішили обмінятися офіційними представниками в ранзі апостольського нунція та через чайного посла. Ця історична зустріч була підготовлена представниками Ватикану, Радянського уряду та РПЦ [18].

Існують різні спроби пояснення надзвичайних змін у радянських владних структурах: непереборна економічна криза; пристрасне прагнення автономії багатьох народів радянської імперії; зростання впливу ісламу в радянських республіках – в Узбекистані, Таджикистані, Киргизії, Туркменістані та Азербайджані, із загальною чисельністю населення 50 млн осіб (що становить 1/6 частину всього на селища Радянського Союзу), жорстко витримана Рональдом Рейганом програма протиракетної оборони до відчутного підвищення витрат на озброєння в Радянському Союзі та одночасно посилила занепокоєння народних мас; особистість Івана Павла II і моральна підтримка рухів за права людини, що здійснювалася ним, особливо за свободу віросповідання; особистість Горбачова, який у рік обрання Папи Івана Павла II був переведений зі Ставрополя до Москви, на посаду секретаря Міністерства сільського господарства. Кожен із цих факторів сам по собі окремо не може пояснити зміни, що відбуваються, проте в сукупності вони набувають особливого значення і породжують зовсім нову ситуацію: одним розчерком пера зникає стаття № 6 з радянської конституції, Комуністична партія втрачає своє монопольне становище. Нікого не вражає те, що Іван Павло II і Горбачов домовляються про встановлення дипломатичних відносин. і до Москви призначається представник Папи в ранзі апостольського нунція. До Риму призначається постійний посланник Кремля зі спеціальною місією – все це робиться так, ніби до цього жодних проблем не було.

Напередодні свого першого візиту до Папи Горбачов сказав, що питання, що стосуються віри, у минулому розглядалися Радянським урядом

«спрощено». Він зазначив, що Церква була улюбленим ворогом багатьох революцій, і що Москва тепер визнає основні принципи свободи совісті. Моральні цінності, які проголошує Церква, можуть зробити свій внесок і в оновлення його країни, 1 грудня 1989 р. у Римі він вніс пропозицію про проведення у 1990 р. зустрічі у верхах, під час якої представники всіх європейських країн, а також США та Канади могли б обговорити можливості подальшого зближення між Східною та Західною Європою. Таким чином, Хельсінкські угоди 1975 р. про мир і безпеку могли бути продовжені. Він запропонував здійснити проведення запланованої на 1991 р. конференції Хельсінкі-II, оскільки Європа стоїть «на порозі зовсім нової доби» [52].

Анджело Содано, – після Агостіно Казаролі та Акілле Сільвестрині – третій керівник делегації Святого Престолу на переговорах щодо продовження Гельсінської конференції, - в одному з інтерв'ю вказав на те, що за минулі 15 років Гельсінського переговорного процесу Святий Престол не припиняв особливо за свободу віросповідання. За його словами, завдяки насамперед – діяльності Святого Престолу вперше в історії міжнародних відносин загальним надбанням стало усвідомлення того, що повага прав людини має стати одним з основних принципів відносин між державами.

Під час цієї зустрічі партнери були вражені подіями, які не стояли на порядку денному. Крах радянської комуністичної системи спричинив хаос, у якому, однак, можна було побачити абсолютно нові можливості для творчих ініціатив. Можливість – отримання свободи для довгий час пригнічуваних народів, свобода створення організацій і свобода переміщення, свобода віросповідання і свободи друку – всі ці зміни перевершили найсміливіші очікування: адже під час численних співбесід, контактів, пошуків діалогу та зустрічей їхня можливість не розглядалася. навіть у перспективі. Вони не обговорювалися і під час особистих зустрічей між представниками Святого Престолу та Радянського уряду, які за понтифікату Іоанна Павла II стали частішими, більш діловими.

Найважливіша новина із зустрічі 1 грудня 1989 р., незважаючи на те, що не була повідомлена пресі, все ж таки просочилася перш, ніж відбулася зустріч Папи та Президента СРСР. Здавалося, що не було перешкод для візиту Папи до Радянського Союзу. Щоправда, були деякі невиконані поки умови, наприклад, більш прогресивне законодавство про релігію та нормалізація життя католиків у Радянському Союзі. На усне запрошення Горбачова приїхати з візитом до його країни Папа відповів, що виконання певних умов у найближчому майбутньому уможливить прийняття цього запрошення.

У березні 1990 р. Папа призначив Франческо Коласуонно своїм особистим представником у Кремлі в ранзі апостольського нунція з особливими повноваженнями, а Юрія Карлова було названо у Ватикан надзвичайним і повноважним послом СРСР.

Привертає увагу швидкість, з якою були встановлені дипломатичні відносини між Святим Престолом і колишнім Радянським Союзом. Іван Павло II і Горбачов не стали чекати нового Закону про релігію в Радянському Союзі, який був прийнятий лише 1 жовтня 1990 р. під назвою «Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік про свободу совісті та релігійні організації» за яким було досягнуто позитивні результати по наступним пунктам: з питань релігійної свободи, про скасування цензури, про право на підготовку священиків, про свободу контактів між Святим Престолом і єпископами. Святий Престол теж був здивований змінами, що відбулися.

Незадовго до Великодня 1990 р. до Ватикану для особистої бесіди з Папою прибув Вадим Загладін, особистий радник Горбачова. Це були дні великих ускладнень між радянським урядом та балтійськими державами. У Великодню неділю, 15 квітня 1990 р., Папа додав до великоднього привітання литовському народу кілька слів від себе особисто литовською мовою, щоб підтримати віруючих Литви. Одночасно він закликав радянський уряд продовжити діалог з Литвою.

Ватикан ніколи не визнавав анексію балтійських держав Радянським Союзом. Стасіс Лозарайтіс, радник при Надзвичайному послі та Повноважний

представник Литви при Святому Престолі, був присутнім у Ватикані як представник литовського народу при переговорах Папи з Горбачовим про відновлення дипломатичних відносин між Святим Престолом і Радянським Союзом (хоча тоді, з радянської точки зору) балтійські держави входили до складу Союзу лише як республік), а також під час бесіди Папи з Загладінім про напружені відносини між Москвою і балтійськими державами.

Наприкінці вересня 1991 р. Ватикан повідомив про встановлення дипломатичних відносин з балтійськими державами. 9 лютого 1992 р. до Вільнюса прибув новий папський нунцій для балтійських держав, архієпископ Юсто Мулор Гарсія. 10 лютого відбулася його акредитація президентом Литви Вітаутасом Ландсбергісом, після того, як його прийняли міністр закордонних справ Альгірдас Саударгас і прем'єр-міністр Гедімінас Вагнорюс. Послом Литви у Ватикані було затверджено Стасіса Лозорайтіса, мандат якого був виданий ще емігрантським урядом у 1941 р.

11 липня 1992 р. Папа Іван Павло II повідомив про свій намір у 1993 р. відвідати балтійські країни. Єпископи Литовської єпархії, повністю відновленої в 1992 р., передбачали до початку 1993 р. зробити свій перший візит до Ватикану. До цього вони повинні були запропонувати дату візиту і розробити тему цієї призначеної припустимо на літо 1993 р. пастирської поїздки Папи до Прибалтики.

У 1991 р. у великому поспіху була використана можливість створити Мінсько-Могилевську архієпископську кафедру з вікарною єпископською кафедрою в Гродно, визначити нові межі Пінської єпархії, виділити з Могилівської єпархії Новосибірськ і Москву і надати їм статусу Апостольських адміністраторів. Ці рішення, прийняті Римом, не могли бути обґрунтовані лише невідкладною необхідністю піклуватися про благо віруючих, які там живуть. Віруючі, що збереглися в цих областях без ієрархії, вже в третьому поколінні довели свою вірність Церкві, переживши найстрашніші часи. Ватикан і сам визнає цей факт. За даними Ватикану на 1991 р. кількість католиків латинського обряду біля колишнього Радянського

Союзу становила близько 12 млн., католиків візантійсько-слов'янського обряду - близько 5 млн. Більш ранні дані, навіть за джерелами Самвидаву, які прагнули їх завжди завищити, щоб звернути увагу Риму на переслідувану Церкву і на її згуртованість і життєстійкість, були значно нижчими і не перевищували 2 млн., враховуючи разом латинських католиків і уніатів.

Такий період активізації інституцій РКЦ в Радянському Союзі у період перебудови відкрив нові можливості для церковних структур, сприяв розвитку духовного життя та сприяв певному відродженню релігійної активності в країні.

ВИСНОВКИ

Римо-католицька Церква в СРСР підкорялася складному переплетенню політичних, ідеологічних та соціокультурних впливів. Починаючи з періоду після Революції 1917 року, відносини Церкви з радянською владою були напруженими через їхню антирелігійну політику. Намагання Ватикану встановити контакти стикалися з великими труднощами через ідеологічні розбіжності.

Економічні реформи 1920-х років створили сприятливіші умови для Церкви, проте це не означало повного звільнення від обмежень. Сталінські репресії в 1930-их роках суттєво обмежили діяльність Церкви, що призвело до переслідувань та знищення церковних структур.

Важливим етапом були роки Другої світової війни, коли Церква довела свою спроможність адаптуватися та встановлювати необхідні дипломатичні контакти задля досягання свої цілей. Після війни, в період реабілітації та перебудови, Церква продовжувала існувати в умовах обмежень та контролю держави, що безумно ускладнювало її розвиток. Проте, в останні роки існування радянської системи, спостерігалася певна легалізація релігійних практик та поширення свободи віросповідання.

Узагальнюючи, цей відокремлений період історії РКЦ в СРСР демонструє постійну боротьбу за збереження ідентичності та віри в умовах режиму, де репресії чергувалися з тимчасовими періодами легалізації та зміцненням релігійних прав. Такий контекст визначав динаміку розвитку Церкви та її відносин з державою та суспільством.

Разом з тим необхідно відмітити, що незважаючи на очевидно антагоністичну природу відносин керівництва СРСР та Святого Престолу, навіть в часи найжорсткіших гонінь, були присутні спроби налагодження та підтримки контакту. Це говорить в першу чергу про багато вимірність теми становища римо-католицької церкви в СРСР, адже на перший погляд окрім гонінь та утисків (які безперечно були величезних масштабів) більшовики ніяк

більше не взаємодіяли з Церквою, однак судячи з проведеного дослідження існувала спроба маневрувати між контролем та толерантністю, залежно від політичних обставин та потреб режиму.



СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрухів І. Галицька Голгофа: ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945-1961 рр. . Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1997. 84 с.
2. Андрухів І.О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ століття: історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. С. 408-430.
3. Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944-1990 роки. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004. 344 с.
4. Антонюк Д.В. Римо-католицькі кляштори в Україні. Вінниця: Твори, 2021. 472 с.
5. Байдич В.Г. В боротьбі за віру: римо-католицька церква в Україні (середина 1940-х - перша половина 1960-х рр.): монографія. Хмельницький: Мельник А.А., 2014. 479 с.
6. Баковецька О.О. Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII - XIX столітті: монографія. Миколаїв: Іліон, 2015. 359 с.
7. Баррон Р.Е. Католицизм: мандрівка до серця віри. Львів: Свічадо, 2020. 268 с.
8. Бистрицька Е. Зміцнення міжнародного авторитету Російської православної церкви у сталінському плані боротьби з Ватиканом (1943-1948 рр.). *Український історичний журнал*. 2009. № 6. С. 106-124.
9. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878-1964 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. 416 с.
10. Бойко Р. Опір греко-католиків релігійній політиці радянської влади в західних областях України (середина 1950-х - середина 1960-х рр. ХХ ст.). *Наукові записки. Історичні науки*. 2010. Вип. 10. С. 226-238.
11. Бойко І.М. Православно-католицькі відносини в незалежній Україні (1991-2016 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2017. 19 с.

- 12.Бондарчук П. Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х-перша половина 1960-х років). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки*. 2013. Вип. 3.34. С. 158-171.
- 13.Бондарчук П. Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 381 с.
- 14.Боцюрків Б. Українська Греко-католицька Церква в катакомбах. *Ковчег*. Ч.1. 1993. С.123-164.
- 15.Будз К.М. Українська Греко-Католицька Церква у Галичині (1946-1968 р.): стратегії виживання та опору у підпіллі: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2016. 19 с.
- 16.Буравський О.А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII - початок ХХ ст.): монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 451 с.
- 17.Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.
- 18.Глистюк Я. Греко-католицьке чернецтво в релігійному житті України, 1939-2001 роки. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. Число 3. 2001. С. 360-376.
- 19.Горбачевський Т. Римо-католицька церква у Львові в міжвоєнний період ХХ століття. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 110 с.
- 20.Греко-Католицька Церква в 1944-1991 рр. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 101-114.
- 21.Гуркіна С. «Образ сили духу»: греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії після Другої світової війни і проблема персоніфікації релігійних переконань та ідентичности. *Україна модерна*. 2007. Ч. 11. С. 99-110.

22. Гуркіна С. Греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії в умовах переслідування радянською владою (1944-1950 рр.): дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2012. 241 с.
23. Гуркіна С. Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада / *Схід/Захід: історико-культурологічний збірник*. Вип. 11-12. Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. С. 265-282.
24. Дідух Т.Г. Становище Римо-католицької та Греко-католицької церков в УРСР у 1953-1964 рр. (на прикладі Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської областей): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2021. 20 с.
25. Католицька школа. Модель діяльності закладу освіти: практич. довід / авт.-упоряд.: І. Максименко, О. Браславець; Коміс. у справах освіти та виховання УГКЦ. Львів: Свічадо, 2019. 427 с.
26. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. У 2 т. / Відп. ред. Ю. Сливка, упор. Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів, Л. Батрак-Плодиста, Ю. Сливка, Л. Федоришин. К.: Наукова думка, 1995. Т. 1 (1939-1953). 752 с.; Львів: Місіонер, 1996. Т. 2 (1953-1966). 920 с.
27. Лахно О. Опозиція в євангельсько-баптистському русі в УРСР (середина 1940-х - 80-ті роки ХХ століття): дис.... канд. іст. наук: 09.00.11. Полтава, 2008. 290 с.
28. Леві Дж. Про мікроісторію / Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка; пер. з англ. 2-ге вид., випр. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 119-143.
29. Лисенко О. Релігійне життя в Україні (1941-1946 рр.) / Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття : історичні нариси / ред. кол.: В.А. Смолій (голова редколегії), Г.В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. К., 2011. Кн. 2. С. 177-230.

30. Львівський церковний собор: документи й матеріали: 1946-1981 / Митрополит Київський і Галицький Філарет. Львів: Видання Патріаршого Екзарха всієї України Митрополита Київського і Галицького, 1984. 215 с.
31. Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква в суспільному житті України ХХ ст.: автореф. дис. д-ра. іст. наук: спец. 07.00.01. Чернівці, 2004. 35 с.
32. Отрош М. І. Місце і роль Католицької церкви у міжнародному правопорядку: монографія. Київ; Одеса: Фенікс, 2017. 594 с.
33. Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). Полтава: АСМІ, 2002. 616 с.
34. Пшеничний Т. Ю. Українська греко-католицька церква (1939–1991 рр.): історіографія: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2019. 39 с.
35. Ратич О. Українська Греко-Католицька Церква: про об'єднання Укр. Церков Схід. обряду. Львів: Сорока Тарас Богданович, 2016. 119 с.
36. Спільноти Української Греко-Католицької Церкви та громадські організації в країнах новітньої міграції: довідник / Укр. Греко-Катол. Церква, Пасторал. Місійн. / від. упоряд. о. Андрій Гах. Л.: Колесо, 2013. 212 с.
37. Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946-1989 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 432 с.
38. Шліхта Н. Православні вірні - на захист своїх прав і своєї Церкви (на українських матеріалах кінця 1940-х-1970-х рр.). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2010. Т. 104. С. 34-41.
39. Шліхта Н. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель. *Україна модерна*. Львів, 2000. Ч. 4-5. С. 246-286.
40. Шпіраго Ф. Католицький народний катехизм: педагогічно опрацьований до потреб часу / пер. з нім. о. Ярослава Левицького; упоряд., передм., ред. І. Пелехатого. Івано-Франківськ; Харків: Савчук О.О., 2018. 839 с.

41. Яроцький П. Релігієзнавство: підручник. К: Кондор-Видавництво, 2013. 442 с.
42. Youcat. Катехизм Католицької Церкви для молоді / вступ Папа Бенедикт XVI. Львів: Вид-во Святого Павла, 2022. 303 с.
43. Abrams L. Oral History Theory. London: Routledge, 2010. 214 p.
44. Baran E. Dissent on the Margins: How Soviet Jehovah's Witnesses Defied Communism and Lived to Preach about It. New York: Oxford University Press, 2014. 382 p.
45. Bashkirova E. The Foreign Radio Audience in the USSR During the Cold War: An Internal Perspective / Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe. A Collection of Studies and Documents / ed. A. Ross Johnson, R. Eugene Parta. Budapest: Central European University Press, 2010. P. 103-120.
46. Chumachenko T. Church and State in Soviet Russia: Russian orthodoxy from World War II to the Khrushchev years / ed. and transl. Edward E. Roslof. Armonk, New York: M.E. Sharpe, 2002. 234 p.
47. Dirksen A. Children of Jehovah's Witnesses under Two Dictatorships. *Religion, State & Society*. 2006. Vol. 34. No. 2. P. 191-210.
48. Dixon S. The Russian Orthodox Church in imperial Russia 1721-1917. *The Cambridge History of Christianity. Vol. 5: Eastern Christianity* / ed. Michael Angold. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. P. 325-347.
49. Fitzpatrick S. Popular Sedition in the Post-Stalin Soviet Union / Sedition: everyday resistance in the Soviet Union under Khrushchev and Brezhnev / ed. Vladimir A. Kozlov, Sheila Fitzpatrick, Sergei V. Mironenko, transl. Olga Livshin. Yale: Yale University Press, 2011. P. 1-24.
50. Fitzpatrick S. Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s. *The Journal of Modern History*. December 1996. Vol 68. No 4: Practices of Denunciation in Modern European History, 1789-1989. P. 831-866.
51. Himka J.-P. Christianity and Radical Nationalism: Metropolitan Andrei Sheptytsky and the Bandera Movement / State Secularism and Lived Religion in

- Soviet Russia and Ukraine / ed. Catherine Wanner. New York: Oxford University Press, 2012. P. 93-116.
52. Krawchuk A. Christian Social Ethics in Ukraine: The Legacy of Andrei Sheptytsky. Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1997. 404 p.
53. Markus V. Religion and Nationalism in Ukraine / Religion and Nationalism in Soviet and Eastern European politics / ed. P. Ramet. Durham: Duke University Press, 1989. P. 138-170.
54. Naumescu V. Modes of Religiosity in Eastern Christianity: Religious Processes and Social Change in Ukraine. *Halle Studies in the Anthropology of Eurasia*. Vol. 15. 2008. 255 p.
55. Risch W. The Ukrainian West: culture and the fate of empire in Soviet Lviv. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2011. 360 p.
56. Scott J. The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia. New Haven; London: Yale University Press, 2009. 442 p.
57. Shlikhta N. «Ukrainian» as «Non-Orthodox»: How Greek Catholics Were «Reunited» with the Russian Orthodox Church, 1940s-1960s. *State, Religion and Church*. 2015. No. 2. P. 77-98.
58. Simon G. Church, State and Opposition in the U.S.S.R. Berkeley: University of California Press, 1974. 248 p.
59. Wanner C. Communities of the Converted: Ukrainians and Global Evangelism / Catherine Wanner. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2007. 305 p.
60. Wanner C. Introduction / State Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine / ed. by Catherine Wanner. New York: Oxford UP, 2012. P. 1-26.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Текст «Угоди між Святим Престолом і Радянським урядом про направлення уповноважених (у французькому оригіналі - «agents») Святого Престолу до Росії» [14].

1) Посланці (envoyes) Святого престолу не повинні належати до націй чи політичних формацій, налаштованих вороже до Радянської Росії.

2) Посланці Святого Престолу будуть зобов'язані під присягою взяти на себе зобов'язання не займатися жодною політичною діяльністю, яка прямо чи опосередковано була б спрямована проти існуючого Уряду.

3) За винятком будь-якої політичної пропаганди, посланці Святого Престолу матимуть повну свободу для здійснення допомоги населенню через поширення продовольства голодуючим. (У проекті було перекреслено: «за допомогою сільсько-господарсько-ремісничих шкіл тощо, а також за допомогою морального та релігійного виховання»).

4) Імена посланців Святого Престолу, з біографією кожного, будуть попередньо представлені Уряду для схвалення через посередництво делегації у Римі.

5) Посланці Святого Престолу, допущені в місцевість, де вони бажають здійснювати свою діяльність, негайно вступають у контакт з громадянською владою і даватиме їм можливість надавати ефективний контроль.

6) Посланці Святого Престолу здійснюватимуть свою діяльність відповідно до чинних у Росії законів і розпоряджень.

7) Сфера діяльності посланців Святого Престолу буде попередньо визначена домовленістю між Святим Престолом і російською делегацією в Римі, і може бути згодом змінена внаслідок взаємної угоди з місцевими радянськими органами.

8) Усі допущені до Росії посланці Святого Престолу користуватимуться захистом законів та органів влади. Вони отримують необмежене право на зміну місцезнаходження, за умови дотримання вищих параграфів.

9) Уряд залишає за собою право вимагати відкликання будь-якого посланця Святого Престолу, якщо він встановив, що діяльність цієї особи суперечить інтересам держави.

10) Посланці Святого Престолу, які побажають залишити Росію або присутність яких буде вважатися небажаною, матимуть можливість вільно залишити російську територію, якщо вони не вчинили будь-якого передбаченого Кримінальним кодексом злочину.

11) Уряд зобов'язується надати посланцям Святого Престолу, які прибули в Росію з благодійною метою, безплатне житло і службові приміщення або частково взяти на себе витрати з оплати квартир і майстерень.

12) Навантаження і транспортування коштів, призначених для населення, що потребує потреби, здійснюватимуться на Російській території за рахунок держави.

13) У додатковій статті права та привілеї посланців Святого Престолу будуть детально регламентуватися. Вони мають у своїх основних рисах відповідати правам і привілеям місій пана Нансена та Німецького Червоного Хреста».

ДОДАТОК Б

Текст «Положеннях Всеросійського Виконавчого Комітету Ради народних депутатів РРФСР від 8 квітня 1929 р.». Стаття 17. [23].

Релігійним об'єднанням забороняється:

- а) створювати каси взаємодопомоги, кооперативи, виробничі об'єднання і взагалі користуватися майном, що перебуває в їх розпорядженні, для будь-яких інших цілей, крім задоволення релігійних потреб;
- б) надавати матеріальну підтримку своїм членам;
- в) організовувати як спеціальні дитячі, юнацькі, жіночі молитовні та інші збори, так і загальні біблійні, літературні, рукоробські, трудові, навчання релігії і т.п. збори, групи, гуртки, відділи, а також влаштовувати екскурсії та дитячі майданчики, відкривати бібліотеки та читальні, організовувати санаторії та лікувальну допомогу.

Стаття 18

Не допускається викладання будь-яких релігійних віровчень у державних, громадських та приватних навчальних та виховних закладах. Таке викладання може бути допущене виключно на спеціальних богословських курсах, які відкриваються громадянами СРСР з особливого дозволу НКВС РРФСР [26].

Пізніше до цих основних норм були внесені доповнення, серед них були такі:

1. Положення про повноваження голови Ради у справах релігій, з яким дипломати Ватикану у виняткових випадках мали можливість зустрічатися або вести переговори.

2. Положення про комісії з надання допомоги виконавчим комітетам Рад народних депутатів у здійсненні нагляду за дотриманням Законодавства про релігійні культу від 26 листопада 1966 р. Названі комісії, крім того, мали здійснювати контроль за тим, щоб релігійні об'єднання займалися виключно

релігійними питаннями і лише щодо своїх зареєстрованих членів. Будь-яка соціальна чи благодійна діяльність для них була заборонена. У їхнє завдання входило також стежити за впливом діяльності релігійних об'єднань на їхнє оточення, насамперед на молодь, крім того, за спробами духовенства пристосуватися до сьогоденної ситуації, і, зрештою, тримати під спостереженням зміст та форму проповідей.

3. Інструкція зі статистичного обліку релігійних об'єднань, молитовних будинків та будівель, а також щодо процедури реєстрації виконавчими органами релігійних об'єднань та служителів культури від 31 жовтня 1968 р.

4. Інструкція з питання про церковні кадри та заходи щодо обмеження їх діяльності в рамках Закону.

Ватикан, 12 березня 1922 р.

підпис: П'єтро Кардинал Гаспаррі

підпис: Воровський, представник Російської Республіки».